

T.C

**RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI**

HABÎB B. MESLEME’NİN HAYATI

(Yüksek Lisans Tezi)

Hasan ARTAR

Doç. Dr. İhsan ARSLAN

Danışman

RİZE

2019

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalında, Hasan ARTAR tarafından hazırlanan *Habîb b. Mesleme'nin Hayatı* başlıklı bu çalışma, 29/07/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Doç. Dr. İhsan ARSLAN

Kabul/~~Red~~

Üye: Prof. Dr. Nebi GÜMÜŞ

Kabul/~~Red~~

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt POYRAZ

Kabul/~~Red~~

23 / 9 / 2019

ETİK BEYAN

Bu tezdeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı bildiririm. İfade ettiklerimin aksi ortaya çıktığında ise her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ederim. 29.07/2019

Hasan ARTAR

ÖNSÖZ

İslâm dini Hz. Peygamber'in doğduğu şehir Mekke'den kısa bir süre içerisinde üç ayrı kıtaya ulaşmıştır. Bu hızlı ilerleyişin öncüleri Allah Resûlü hayata gözlerini yummadan önce İslâm ile şereflenen sahâbedir. Yaşadıkları her türlü sıkıntıya, zorluğa göğüs geren, şehirlerinden sürülen ve çoğu zaman sayılarının azlığına bakmadan savaş meydanlarında Hz. Peygamber ile beraber mücadele eden kişiler sayesinde İslâm dini farklı coğrafyalara ulaşmıştır.

Hz. Peygamberin tebliğe başlamasından sonra yaklaşık elli yılda İslâmiyet Hicaz, Suriye, Anadolu, Kafkasya ve Kuzey Afrika dâhil birçok bölgeye yayılma imkânı bulmuştur. Dönemin güçlü devlet ve imparatorluklarına karşı önemli zaferler kazanılmıştır. Bizans ve Sâsâni imparatorluklarının hüküm sürdüğü bölgelerde fatih komutanlar sayesinde hızlı ve etkili fetihler yapılmıştır. Müslüman orduları karşısında hezimet yaşayan Bizans, elinde bulunan birçok bölgeden çekilmek zorunda kaldı.

İslâm tarihinde askerî ve idarî hizmetleri ile döneminde saygı duyulan ancak daha sonra tarihin akışı içerisinde unutilan şahsiyetlerin araştırılmasına ihtiyaç bulunmaktadır.

Bu çalışmamızda Hz. Peygamber'in Mekke'yi fethinden sonra Müslüman olan kısa süre de olsa onunla beraber bulunan genç sahâbî Habîb b. Mesleme hakkında bilgi verilecektir. Bizi bu çalışmaya sevk eden unsur özellikle dört halife döneminde Suriye, Doğu Anadolu, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan bölgelerinde önemli şehirlerin fethinde komutan olarak bulunan Habîb b. Mesleme hakkında kapsamlı bir araştırmanın yapılmamış olmasıdır. Yukarıda zikredilen bölgeler hakkında yazılan eserlerde, bazen adının anıldığı bir başlık altında bazen de yaptığı fetihler özelinde ismi geçmektedir.

Kendisi hakkında ülkemizde ve Arap coğrafyasında makale düzeyinde araştırmalar yapılmıştır. Ayrıca Türkçe, Arapça ve batı dillerinde yazılan ansiklopedilerde kısa bilgiler bulunmaktadır.

Habîb b. Mesleme'nin hayatı incelenirken birinci bölümde dönemin büyük komutanlarının da mensup olduğu soy ve nesebi hakkında bilgi verilirken

Mekke'deki kabile yapısı incelenmiştir. Yine bu bölümde Hz. Peygamber dönemindeki faaliyetleri hakkında bilgiler mevcuttur. İkinci bölümde ise onun dört halife ve Muâviye döneminde yaptığı faaliyetleri ve fetihleri anlatılmıştır. Bu bölümde her halife dönemi ayrı bir başlık altında incelenmiştir. Son bölümde ise ailesi, çocukları, komutanlık-yöneticilik yönü, kişiliği, vefatı ve rivayet ettiği hadisler hakkında bilgiler verilerek çalışma sonuçlandırılmıştır.

Araştırmanın başlangıcında konu seçiminde daha sonrasında kaynakların araştırılmasında destek olan ve çalışmalarından istifade ettiğim Prof. Dr. Nebi Gümüş hocama, ders döneminden itibaren beni çalışmalarında destekleyen, motive eden, kaynaklara erişim hususunda destek veren ve Arapça metinlerin tercümesinde yardımcı olan danışman hocam Doç. Dr. İhsan ARSLAN'a teşekkür ediyorum.

Hasan ARTAR

2019 RİZE

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	2
ETİK BEYAN	3
ÖNSÖZ	4
İÇİNDEKİLER	6
ÖZET	9
ABSTRACT	10
KISALTMALAR.....	11
GİRİŞ	12

BİRİNCİ BÖLÜM

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE HABİB B. MESLEME

1.1. Nesebi ve Doğumu.....	15
1.2. Habîb b. Mesleme'nin Müslüman Olması, Hz. Peygamber'in Yanına Gelmesi ve Tebûk Seferine Katılması.....	20

İKİNCİ BÖLÜM

DÖRT HALİFE DÖNEMİNDE HABİB B. MESLEME

2.1. Hz. Ebû Bekir Döneminde Habîb b. Mesleme	23
2.1.1. Suriye Bölgesindeki Faaliyetleri ve Yermük Savaşına Katılması	24
2.2. Hz. Ömer Döneminde Habîb b. Mesleme.....	27
2.2.1. Kınnesrîn, Halep, Antakya, Karkîsiyâ ve Diğer Bazı Şehirlerin Fethinde Habîb b. Mesleme'nin Rolü.....	28
2.2.2. Harran, Ruha, Sümeysât ve Hades'in Fethinde Habîb b. Mesleme'nin Rolü.....	33
2.2.3. Hz. Ömer Döneminde Gerçekleşen Diğer Bazı Hâdiseler ve Kaysâriye'nin Fethinde Habîb b. Mesleme'nin Rolü	35

2.2.4. Azerbaycan, El-Bâb (Derbend) ve Çevresinin Fethinde Habîb b. Mesleme'nin Rolü	38
2.2.5. Hz. Ömer'in Habîb b. Mesleme'yi Vali Olarak Görevlendirmesi.....	41
2.3. Hz. Osman Döneminde Habîb b. Mesleme'nin Faaliyetleri.....	42
2.3.1. Azerbaycan, Ermenistan ve Rumlarla Yapılan Savaşlarda Habîb b. Meleme'nin Rolü	43
2.3.2. Kıbrıs'ın Fethinde Habîb b. Mesleme	44
2.3.3. İrmîniye Fetihleri	45
2.3.3.1. Kâlîkalâ (Erzurum)'nın Fethi	47
2.3.3.2. Bizans Ordusuyla Yapılan Savaş	49
2.3.3.3. Kemah, Merbala, Ahlât, Muks, Büsfürcan ve Erciş Fetihlerinde Habîb b. Mesleme'nin Rolü	52
2.3.3.4. Erdişat, Debîl, Aşûş, Nahcivan, Zâtu'l-Lücûm, Sirâctayr, Bağrevend ve Sîsecan Fetihlerinde Habîb b. Mesleme'nin Rolü.....	53
2.3.3.5. Cürzan, Tiflis ve Doğu Gürcistan Fetihlerinde Habîb b. Mesleme'nin Rolü	58
2.3.4. Bâbulebvâb (Derbend)'da Türklerle Savaş ve Malatya'nın Fethinde Habîb b. Mesleme'nin Rolü.....	66
2.3.5. Hz. Osman'ın Şehit Edilmesi ve Habîb b. Mesleme	70
2.4. Hz. Ali Döneminde Habîb b. Mesleme.....	71
2.4.1. Sıffîn Savaşı'nda Habîb b. Mesleme	72
2.4.2. Muâviye'nin Mısır Seferi ve Şamlılara Yapılan Saldırı	81
2.4.3. Habîb b. Mesleme'nin Hz. Hasan İle Olan Konuşması.....	83
2.5. Muâviye Döneminde Habîb b. Mesleme	84
2.5.1. Gürcistan'ın Tekrar İslâm Hâkimiyeti Altına Girmesinde Habîb b. Mesleme'ni Rolü	85
2.5.2. Habîb b. Mesleme'nin Hucr b. Adiyy'in Adamlarına Şefaati Ettiği Bilgisinin Değerlendirilmesi.....	88

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HABÎB B. MESLEME'NİN VEFATI, AİLESİ VE HADİS RİVAYETLERİ

3.1. Habîb b. Mesleme'nin Vefatı.....	90
---------------------------------------	----

3.2. Ailesi ve Çocukları	92
3.3. Habîb b. Mesleme'nin Kişiliği ve Komutanlık Özellikleri.....	94
3.4. Hadis Rivayetleri ve Sahâbî Olması Meselesi	97
SONUÇ.....	102
KAYNAKÇA	104
ÖZ GEÇMİŞ.....	112

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ana Bilim Dalı: İslâm Tarihi ve Sanatları

Tez Türü: Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Doç. Dr. İhsan ARSLAN

Hazırlayan: Hasan ARTAR

Yıl: 2019

Sayfa Sayısı: 112

ÖZET

HABİB B. MESLEME’NİN HAYATI

Fatih komutan ve idareci yönüyle öne çıkan bir sahâbî Habîb b. Mesleme’nin hayatı bu çalışmada ele alınmıştır. Öncelikle doğduğu şehir olan Mekke’nin kabile yapısı, soyu ve nesebi hakkında bilgi verilmiştir. Doğum tarihi ile ilgili farklı rivayetler değerlendirilerek Müslüman olması ve Hz. Peygamber ile olan irtibatı incelenmiştir. Habîb b. Mesleme’nin faaliyetlerinin yer aldığı dört halife dönemi detaylı bir şekilde araştırılmıştır. Bu dönemde yaptığı fetihler esnasında ve sonrasında gelişen olaylar ayrıntıları ile verilerek değerlendirilmiştir. Üstlendiği valilik görevi sebebiyle halifeler ve valiler ile olan ilişkileri değerlendirilmiş ve idarecilik yönü ortaya konmuştur. Habîbü’r-Rûm lakabının verilmesine sebep olan İrmîniye bölgesindeki fetihlerinin ve antlaşmalarının kalıcı etkileri olduğu görülmüştür. Vefat tarihi konusunda verilen farklı bilgiler değerlendirilmiştir. Sahâbî olarak Hz. Peygamber’den hadis rivayet ettiği anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Habîb b. Mesleme, İrmîniye, İslâm Tarihi, hadis, Habîbü’r-Rûm, sahâbe.

Recep Tayyip Erdogan University Graduate School of Social Sciences

Department: Programme In Islamic History and Arts

Thesis Type: Master Thesis

Supervisor: Doç. Dr. İhsan ARSLAN

Author: Hasan ARTAR

Year: 2019

Pages: 112

ABSTRACT

THE LIFE OF HABÎB B. MESLEME

Habib b. Mesleme's biography is examined, who is a conqueror commander and a featured leader. It is informed about his hometown Mekka's form of tribe and his ancestry and lineage. Different stories about his date of birth, his relationship with Propet Muhammed and becoming a muslim is analyzed. It is researched in detail rashidun caliphate in which there were actions of Mesleme. Some events are evoluated in detail that occured during his conquests and after these conquests in Irminiye region and accords gave couse for giving his nickname "Habîbü'r-Rûm" these conquests and accords have an indelible effects. Different information on the date of death has been evaluated. It is anderstood that he narrated the hadith from the Prophet as the companions.

Key Words: Habib b. Mesleme, Irminiye, Habîbü'r-Rûm, İslamic History, hadith, conpanions.

KISALTMALAR

age.	: Adı geçen eser
b.	: bin
bt.	: binti
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Doç.	: Doçent
Dr.	: Doktor
ed.	: Editör
H	: Hicri
Hz.	: Hazreti, Hazret
İA	: İslâm Ansiklopedisi Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları
İLTED	: İlâhiyât Tetkikleri Dergisi
İSTEM	: İslâm, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musiki Dergisi
km.	: Kilometre
KÜ	: Kafkas Üniversitesi
M	: Miladi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MÖ	: Milattan önce
MS	: Milattan sonra
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
Prof.	: Profesör
TDVY	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
thk.	: Tahkik
t.y.	: Basım tarihi yok
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vd.	: Ve devamı ve diğerleri
yay.	: Yayına hazırlayan, yayınlayan

GİRİŞ

Amaç ve Yöntem

İslâm dininin yeryüzüne indiği Hicaz bölgesinin ticari ve dini merkezi Mekke’de doğmuş olan Habîb b. Mesleme’nin hayatı birçok yönüyle araştırmaya değerdir. Kendisi hakkında makaleler yazılan, kısa da olsa ansiklopedik çalışmalara konu olan ancak detaylı bilgi bulunmayan bir sahâbîdir. Her ne kadar Hz. Peygamber’in vefatına yakın bir dönemde İslâmiyet’e girse de onun İslâm’ın yayılmasında ve fetihlerdeki katkısı önemlidir. Daha genç yaşında cihada olan arzusu, vefatına kadar devam etmiştir.

Müslümanların, yaşadığı dönemdeki en meşhur komutanlarıyla yaptığı mücadelede edindiği tecrübeyle özellikle Yukarı Mezopotamya, Doğu Anadolu, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan bölgelerinde yaptığı fetihlerle ilgili bilgiler İslâm tarihi kaynaklarında mevcuttur. Hatta onunla ilgili Ermeni kaynaklarında da hatırı sayılır bilgiler mevcuttur. Özellikle o, Erzurum, Kars, Ermenistan ve Gürcistan ile ilgili araştırma yapanların çalışmalarında yer verdiği bir komutandır.

Raşit halifeler döneminde kendisine verilen emir ve sorumlulukları büyük bir başarı ile sonuçlandıran, hiçbir görevden geri durmayan, askerleri ve çevresi tarafından büyük saygı duyulan böylesine önemli bir kişi hakkında başlı başına bir çalışma yapılmamış olması bizi böyle bir araştırmaya sevk etti. Habîb b. Mesleme’nin askerî ve idarî yönünün ortaya konulması bu konuda bilgi edinmek isteyenlere katkı sağlayacaktır. Habîb b. Mesleme’nin özellikle İrmîniye bölgesinde antlaşma yoluyla yaptığı fetihlerde uyguladığı taktik ve stratejinin tahlil edilmesi bölge halkının İslâm dinine bakışı açısından önem arz etmektedir.

Mekke’ye yüzyıllar önce yerleşmiş olan ve Hz. Peygamber’in soyunun da dayandığı Fihri oğullarına mensup bir aileden gelmektedir. Bu sebeple soy geçmişinin tahlili mensup olduğu kabile bakımından gereklidir. İlk dört halife döneminde Habîb b. Mesleme’nin hayatı ile ilgili bilgi verilirken onun bizzat içerisinde olduğu olaylar ve savaşlar çerçevesinde bilgiler aktarılmaya çalışılmıştır. Fethettiği bölgeler hakkında bazen metin içerisinde bazen de

dipnotlarda bilgi verilerek okuyucunun bu yerler hakkında yeterli miktarda bilgi sahibi olmaları amaçlanmıştır. Özellikle Ermenistan ve Gürcistan bölgesinde yaptığı fetihler coğrafi şartlar ve askerî strateji açısından değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu bölgelerde yaptığı antlaşma metinleri analiz edilerek toplum üzerindeki etkisi ortaya konmuştur. Kendisinden rivayet edilen hadis metinlerinin tercümeleri, sahâbî olduğuna dair tartışmalar ve kendisinden hadis rivayetinde bulunanlar son bölümde verilmiştir.

Kaynakların Değerlendirilmesi

Kaynakların doğru tespit edilmesi ve kullanılması araştırmanın güvenilirliği açısından önemlidir. Birinci bölümde daha çok soy incelemesi şeklinde olduğu için ensab kitapları öncelikli olarak kullanılmıştır. Mekke ve orada bulunan kabileler, Arap tarihi hakkında yazılmış eserler başvurduğumuz ikincil kaynaklardır. Bu konularla alakalı ilk dönem, günümüz ve yabancı yazarların eserleri araştırmada başvuru kaynağımız oldu.

Birinci ve üçüncü bölümde biyografik eserlerden ve tabakat kitaplarından faydalanılmıştır. Hz. Peygamber ile olan diyaloglar genellikle biyografik eserlerde geçmektedir. Bu alanda faydalandığımız eserler şunlardır.

İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kübra* adlı eseri biyografik olarak yazılmış temel kaynaklardandır. Üçüncü ciltten sonraki bölümlerde ashâb, tabiîn, tebeu't-tabiîn ve kendisinin vefatına kadar olan ravilerden bahseder. Eserini oluştururken hocası Vakıdî başta olmak üzere eserlerden ve sözlü nakillerden faydalanmıştır.¹

İbn Habîb'in (ö. 245/860) *el-Muhabber'i*, İbn Abdî'l-Berr'in (ö. 463/1070) *el-İstiâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb'ı*, İbnü'l-Esîr'in (ö. H630/m.1232) *Üsdü'l-Ğâbe'si*, Zehebî'nin (ö. 748/1232) *Siyer-i A'lami'n-Nübelâ'sı*, İbn Hacer'in (ö. 852/1448) *el-İsâbe'si*, başlıca tabakat kaynağı olarak kullanılmıştır. Kişi araştırmalarında özellikle biyografik eserler bilgi açısından fayda sağlamaktadır. Tarihi olaylar içerisinde ismi geçmeyen kişilerle ilgili tabakat kitaplarında malumat bulmak mümkün olmaktadır.

¹ Mustafa Fayda, "İbn Sa'd" *DİA*, (İstanbul: TDVY, 1999) 20: 294-297.

İslâm tarihinin temel kaynakları farklı yöntemlerle yazılsa da genelde hicri yıla göre olaylar sıralanmıştır. Bu araştırmada faydalandığımız klasik İslâm tarihi kaynakları şunlardır.

Halife b. Hayyât'ın (ö. 240/854) *Târih*, Ya'kubî'nin (ö. 292/904) *Târih*, Taberi'nin (ö. 310/922) *Târihu'l-Umem ve'l-Mülûk*, İbn Asâkîr'in (ö. 571/1176) *Târih-u Dimaşk* İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1322) *el-Kâmil fi't-Târih*, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Târihu'i-İslâm* ve İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı eseri kullanılan başlıca kaynaklardır.

Fethedilen bölgelerle ilgili yazılan fütûh ve coğrafya kitapları değişik rivayetleri bir araya toplayan vazgeçilmez kaynaklardandır. Belâzurî'nin (ö. 279/892) *Fütûhu'l-Buldân* adlı eseri bazı şehirlerin fethi ile ilgili verdiği bilgiler açısından tek başına bir kaynak olma özelliğine sahiptir. İbn A'sem'in (ö. 314/962) *Kitâbu'l-Fütûh* adlı eseri de farklı bilgilere ulaştığımız bir kaynak oldu. Şehirler hakkında bilgi sahibi olduğumuz bir diğer eser ise Yakut el-Hamevî'nin (ö. 626/1228) ansiklopedik eseri *Mu'cemu'l-Buldân*'ıdır.

Habîb b. Meslem'nin fethettiği yerler ile ilgili Ermeni, Bizans ve Gürcü kaynakları da araştırmamızda bize farklı bakış açıları kazandırdı. Bu eserlerin çoğunun kendi dillerinde yazılmış olmasından dolayı bu kaynaklardaki bilgilere genelde makalelerden ve bölge ile ilgili yapılmış Türkçe çalışmalardan faydalandık. Yine Prof. Dr. Nebi Gümüş hocamızın Gürcistan üzerine yaptığı çalışmaları bizim için ufuk açan kaynaklar oldu. Corci Zeydan'ın, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Fâyiz Necib İskender'in *el-Futûhatü'l-İslâmiyye li Biladi'l-Kürc* adlı eseri, Azeri eserlerden Ziya Bünyadov'un *Azerbaycan Tarihi* ve Reşat Aziz Oğlu Mustafa'nın *Tiflis Emirliği* adlı çalışmaları faydalandığımız diğer kaynaklardır.

Sahâbî olması hasebiyle Habîb b. Mesleme'nin ilk kaynaktan hadis rivayetleri bulunmaktadır. Kendisinden rivayet edilen hadislerle ilgili olarak şu kaynaklardan faydalanıldı. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'i, Ebû Dâvud'un (ö. 275/888) *Sünen*'i ve İbn Mâce'nin (ö. 275/886) *Süneni* rivayet ettiği hadislerinin bulunduğu eserlerdir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE HABİB B. MESLEME

1.1. Nesebi ve Doğumu

İslâm'ın doğduğu şehir olan Mekke, Arap yarımadasının kuzeyinde Bekke adı verilen bir vadi üzerinde kurulmuştur. Doğusunda, eteklerinde Safa ve Merve tepelerinin bulunduğu Ebû Kubeys, güney batısında Sevr, kuzey doğusunda ise Nur ve Sebîr dağları yer alır. Mekke ve çevresi coğrafi olarak dağlık ve çöllerle çevrilidir. Tarıma elverişli bir araziye sahip olmadığından şehirde ticaret başlıca geçim kaynağı olmuştur.²

Mekke'nin kuruluş tarihi MÖ on dokuzuncu asırlara dayanmaktadır. Mekke'de sırasıyla Amâlikalılar, Kahtânîler, Cürhümlüler ve son olarak da İsmâîliler yerleşmişlerdir.³ Cürhüm kabilesi gelmeden kısa bir süre önce Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İsmail ve eşi Hacer'i Mekke'ye getirdiği rivayetlerde mevcuttur.⁴ Cürhüm kabilesi geldikten sonra Amelikalıları Mekke'den çıkarıp şehrin yönetimini ele aldılar. Cürhümlülerin Mekke'deki yaşantısı Huzâalılarının onları MÖ 200'lü yıllarda şehirden çıkırcana kadar devam etti.⁵ İsmâîlilerin Mekke'ye yerleşmesi Hz. İbrahim'in eşi Hacer ve oğlu Hz. İsmail'i oraya getirip neslinin çoğalması ile başlamıştır. Hz. İbrahim oğlu Hz. İsmail ile Kâbe'yi inşa ettikten sonra hac vazifelerini gösterip oğlu İsmail'e yakın Cürhümlüler ile birlikte hac ibadetini yaptı.⁶ Hz. İsmail, bölgenin yerleşik kabilelerinden Cürhümlülerin reisinin kızı Seyyide ile evlendi. İsmailoğulları'nın zamanla çoğalmasıyla İsmâîliler, Maaddîler veya Nîzârîler olarak adlandırılmıştır. Hz

² Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Mekke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDVY, 2003), 28: 555,556.

³ Hüseyin Alan, *Siyerin Gölgesinde Hz. Peygamber Öncesi Mekke ve Arabistan*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2014), 31.

⁴ Yaşar Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 29.

⁵ Mehmet Azimli, *Cahiliye'yi Farklı Okumak*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 40, 41.

⁶ Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi*, (İstanbul: Gonca Yayınevi, 1991), 1: 78.

Peygamber'in ataları olan Kureyş kabilesi bu soydan gelmektedir.⁷ İsmailîler Arap kaynaklarında Adnânîler olarak geçmektedir. Adnânîler Arab-ı Musta'ribe yani Araplaşmış Araplar olarak adlandırılmaktadırlar.⁸

Kureyş Kabilesi, Adnânîlerin Mudar kolundan gelen, Fihri b. Malik'in de neslinin oluşturduğu kabileler topluluğudur. Kureyş kabilesinden olanlar nesep ve soy olarak Fihri'ye dayanmaktadır. Tarihçilerin bir kısmına göre Kureyş Fihri b. Malik'in soyundan gelenler olarak tanımlanmaktadır. Bu soydan gelmeyenlerin Kureyş soyundan sayılamayacağını savunanlara göre Fihri'den önce bu kabilelerin ismi Nadroğulları, Esedoğulları ve Kinaneoğullarıdır. Fihri b. Malik'ten sonra ise Kureyş olarak anılmışlardır. Fihri b. Malik'in MS 200 yılları civarında doğduğu tahmin edilmektedir. Fihri'nin çocuklarının isimleri Ğâlib, Hâris ve Muhârib olarak nakledilmektedir.⁹ Neseb olarak Fihri'ye nispet edilen kabileler ise, Hâris Oğulları, Muhârib Oğulları, Âmir Oğulları, Adıyy Oğulları, Sehm Oğulları, Cumah Oğulları, Teym Oğulları, Mahzum Oğulları, Zühre Oğulları ve Esed Oğulları olarak bilinmektedir. Bunlara Kusay'ın iki oğlu eklendiğinde on iki büyük kabile olarak Mekke'de bulunmuşlardır.¹⁰ Fihri'nin dedesi Kinânî olduğundan Kureyş Kabilesinden sayılmamaktadır. Bu sebeple Fihri'nin soyundan olmayanlar Kureyş Kabilesine dâhil edilmemektedir.¹¹

Kureyş kelimesi toplamak ve kazanmak anlamına gelen “krş” kökünden gelmiştir. Bu ismin verilmesinin sebebi olarak Fihri b. Mâlik'in oğullarının önce dağılıp sonra Kusay tarafından toplanıp bir araya getirilmesi gösterilmektedir.¹² Kusay güçlü bir şekilde Mekke'ye gelince yönetim işini eline almak istedi. Bu sebeple Huzâa ve Benû Bekir kabileleri ile savaşıp onları Mekke'nin dışına çıkardı. Kabilesini tekrar bir araya getiren Kusay, Kâbe'nin karşısına Kureyş'in her türlü kararını alındığı ve törenlerini yaptığı Dârünnedve'yi inşa etti. Kusay, kabilesini bir araya getirip sistemli bir düzenleme yaptığı için ona Mücemmî ismi

⁷ Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi Ve Kültürü*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2014), 74, 75.

⁸ M. Şemsettin Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 165.

⁹ Çelikkol, *Mekke*, 105, 108.

¹⁰ Alan, *Mekke ve Arabistan*, 32

¹¹ İbrahim Sarıçam, *Emevi Hâşimi İlişkileri İslâm Öncesinden Abbasilere Kadar*, (Ankara: TDVY, 2011), 33.

¹² Sarıçam, *Emevi Hâşimi İlişkileri*, 33, 34.

verilmişti. Kusay, kabilesini Mekke etrafına yerleştirirken Mais b. Amr Âmir b. Lüey oğulları, Temîmü'l-Edrem b. Gâlib b. Fihir oğulları, Muhârib b. Fihir oğulları ve Hâris b. Fihir oğulları Mekke'nin yukarı kısımlarına yerleşmeyi tercih ettiler. Bu aileler Mekke'nin çevresine inmedikleri için “ez-Zevâhir” olarak anılmışlardır. Bu kabilelerden sadece Ebû Ubeyde b. el Cerrâh'ın ailesi sonradan Mekke yakınlarına yerleşmiştir. Kusay'ın bu faaliyetleri ile ilgili olarak Hüzafe b. Ganim'in Ebû Leheb'e, babaları Kusay'ın Fihir kabilelerini bir araya getirdiğini söylediği rivayet edilmektedir.¹³

Fihir b. Malik'in altıncı nesilden torunu olan Kusay b. Kilab kureyş kabilesini Mekke'ye yerleştirirken yakın akrabalarını iç kısımlara uzak akrabalarını dış kısma yerleştirmiştir. Dış kısımdaki bu kabileler, daha önce belirtildiği gibi Muharib b. Fihir oğulları, Haris b. Fihir oğulları ve diğer birkaç ailedir.¹⁴ Kusay'ın iskân politikası ile Mekke içlerine yerleşip Kureyşu'l-Bitah adı verilen kabileler Kureyş'in özü kabul edilip şerefle anıldılar. Zevâhir denilen dış bölgelere yerleşenler ise fakir ve göçebe bir hayat yaşadılar. Bunlar savaşlarda Kureyş için bir askeri kaynak oldular ve savaşçılıkları ile öne çıktılar.¹⁵ Kusay zamanında Kureyş kabilesi Muharib b. Fihir, Hâris b. Fihir, Âmir b. Lüey, Adî b. Ka'b, Teym b. Mürre, Mahzûm, Sehm, Cumeh, Esed ve Zühre kollarına ayrıldı.¹⁶ Kusay'ın oğullarından Abduddar ve Abdumenafoğulları arasında meydana gelen sorun ve çekişmede Muharib b. Fihir ve Lüeyoğulları tarafsız kalmıştır.¹⁷

İslâm tarihi araştırmalarında özellikle de biyografi çalışmalarında İslâm'dan önceki döneme ait bilgiler sınırlıdır. O döneme ait mevcut bilgilerin daha sonraları yazıya aktarılması kişiler ve olaylar hakkında farklı rivayetlerin oluşmasına yol açmıştır.

Soy itibariyle Fihir ailesine mensubiyeti konusunda ittifak olan Habîb b. Mesleme'nin birçok kaynakta soy silsilesi şu şekilde verilmektedir. Habîb b. Mesleme b. Maliku'l-Ekber b. Vehb b. Sa'lebe b. Vâile b. Amr b. Şeybân b.

¹³ İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Meni el-Hâşimî el-Basrî, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, thk. Dr. Ali Muhammed Ömer, (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001-1421) 1: 52, 52.

¹⁴ Sariçam, *Emevi Haşimi İlişkileri*, 43.

¹⁵ Çelikkol, *Mekke*, 116.

¹⁶ Casim Avcı, "Kureyş (Benî Kureyş)" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDVY, 2002), 26: 244.

¹⁷ Günaltay, *Arap Tarihi*, 245.

Muharib b. Fihri'dir.¹⁸ Bir diğeri rivayette ise Habîb b. Mesleme Fihri b. Malik b. Nadr oğullarından olduğu şeklindedir.¹⁹ Yine benzer bir rivayette, Habîb b. Mesleme b. Malik b. İbnu'l-Ekber b. Vehb b. Sa'lebe b. Vâile b. Amr b. Malik b. en-Nadr b. Kinane b. Huzeyme oğullarındandır.²⁰ Künyesi Ebû Abdurrahman veya Ebû Mesleme olarak bilinmekte ise de Bizans ve Rum bölgelerinde çok fazla cihatta bulunduğu için Habîbü'r-Rûm ve Toroslardaki fetihlerinden dolayı Habîb ed-Derûb olarak künyeleri mevcuttur.²¹

Habîb b. Mesleme'nin babası, Mesleme b. Malik b. Vehb b. Sa'lebe b. Vaile b. Amr b. Süfyan b. Muhârib b. Fihri b. Malik el-Fihri'dir. el-Mustağfiri, babası Meslem'nin sahabe olduğunu rivayet etmektedir. Mesleme, Hz. Peygamber'in yanına geldikten bir müddet sonra vefat etmiştir.²²

Annesi de Fihri oğullarındandır. Onun ismi, Zeyneb bt. Nakış b. Vehb b. Sa'lebe b. Vaile b. Amr b. Şeyban b. Muharib b. Fihri'dir.²³ Bir başka rivayette Benî Fihri b. Malik b. en-Nadr b. Kinane b. Huzeyme olarak verilmektedir.²⁴ Habîb b. Mesleme'nin annesi, Hz. Peygamber'in atalarından Mürre b. Ka'b'ın annesi ile altıncı göbekte birleşmektedir.²⁵

Habîb b. Mesleme'nin doğum tarihi ile ilgili genelde iki tarih verilmekle birlikte daha farklı rivayetlerde mevcuttur. İbn Asâkir'in Vakıdî'den yaptığı rivayette, Hz. Peygamber'in vefatından iki sene önce doğduğu, ancak diğer rivayetler de ise Rasûlüllah'ın dönemine yetişemediği ve ondan rivayette bulunmadığı şeklindedir. Bu görüşü savunanlar rivayette bulunabilmesi için

¹⁸ İbn Sa'd, *el-Cuzu'l-Mutemmimu li Tabakati İbn Sa'd*, thk. Muhammed b. Sâlim es-Sülemî, (Taif: Mektebetu's-Sadık, 1993-1414), 2: 187.

¹⁹ Beğavî, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Abdulaziz b. el-Merzubân b. Sâbûr, *Mu'cemu's-Sahâbe*, thk. Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Cükenî, (Kuveyt: Mektebet-u Dâru'l-Beyân, 2000-1421), 2: 119.

²⁰ Esbahânî, Ebû Nua'ym Ahmed b. Abdullah b. İshak b. Musa b. Mehran, *Ma'rifeti's-Sahâbe*, thk. Â'dil b. Yûsuf el-A'zzâzî, (Riyad: Dâru'l-Vatan Linneşr, 1998-1419), 2: 280.

²¹ İbn Asâkir, *Târih-u Dimeşk*, thk. Amr b. Ğurâme el-Amrî, (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1995, 1415), 12: 68.

²² İbn Hacer, İmam Hafız Ahmed b. Ali el-Askalanî, *el-İsabe fi't-Temyizi's-Sahabe*, (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye), 6: 97.

²³ İbn Asâkir. *Târih-u Medînet-i Dimaşk* 12: 34.

²⁴ İbn Asâkir. *Târih-u Medînet-i Dimaşk*, 2: 70.

²⁵ Çelikkol, *Mekke*, 109.

hicretten önce doğması gerektiğini söylemektedirler.²⁶ Vakıdî'nin bir diğer rivayetinde ise Hz. Peygamber vefat ettiğinde Habîb'in 12 yaşında bir çocuk olduğu bildirilmektedir.²⁷ Hz. Peygamber vefat ettiğinde Habîb b. Mesleme'nin 22 yaşında olduğu ve onunla savaşa katıldığı ibn Habîb'de aktarılmaktadır.²⁸ Lammens, Habîb b. Mesleme'nin doğum tarihini 617 yılı olarak vermektedir. Hz. Peygamber ile görüştüğünde ise on beş yaşında olduğunu kaydetmektedir.²⁹

Verilen bilgilere bakıldığında Habîb b. Mesleme'nin hicretten on iki sene önce 610 yılında Mekke'de doğduğu görüşü öne çıkmaktadır. Çünkü Hz. Peygamber'in komutan olarak bulunduğu Tebûk Gazvesinde Habîb'in on bir yaşında bir çocuk olarak bulunması mümkün değildir. Yine Allah Resûlü vefat ettiğinde on iki yaşında olduğu kabulüne göre on üç yaşında bir çocuğun Yermük savaşında bir birliğin başında komutan olarak bulunması da doğru bir düşünce olarak kabul edilemez. Mahmûd Şîr Hattâb'ın yaptığı değerlendirmede, Hz. Peygamber vefat ettiğinde Habîb b. Mesleme'nin yirmi iki yaşında olduğu bilgisini veren rivayetin daha makul olduğunu söylemektedir.³⁰ Ayrıca vefat tarihi olarak neredeyse bütün kaynaklarda ittifakla hicri kırk iki senesi verilmekte ve vefat yaşının da elliye yakın olduğu nakledilmektedir. Bu tarihe göre hesaplandığında hicretten sekiz veya on sene önce doğduğu görüşü öne çıkmaktadır.³¹ İleride değineceğimiz bir konuşmada Hz. Ali, Habîb b. Mesleme'yi çocukluğundan bu yana tanıdığını söylemektedir. Habîb'in, Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olduğu göz önünde bulundurulduğunda Hz. Ali'nin onu Mekke döneminde tanıyor olması gerekir. Bu yönüyle de hicretten önce doğmuş olduğu bilgisi daha doğrudur.

²⁶ İbn Asâkir, *Târih-u Medînet-i Dimâşk*, 2: 68.

²⁷ İbn Sa'd, *Tabakat*, 9: 413.

²⁸ İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ümeyye b. Amr b. el-Haşimi el-Bağdâdî, *el-Muhabber*, thk. İlize Liyahtn Shteter, (Beyrut: Daru'l-Âfâk el-Cedîde, t.y.), 294.

²⁹ H. Lammens, "Habîb b. Maslama", *İA*, MEB Yay. (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1987), 5: 9.

³⁰ Mahmud Şîr Hattâb, *Kâdetü'l-Fethi'l-İslâmî fî Ermenîya*, (Beyrut: Dâr-u İbn Hazm, 1998-1419), 174.

³¹ Mahmud Şîr Hattâb, "Habîb b. Mesleme el-Fihri, Fâtihu Şatra İrmîniyye", *Mecelletu'l-Mecma' Lugati'l-Arabiyye bi Dimeşk* a49 (1974), 50.

1.2. Habîb b. Mesleme'nin Müslüman Olması, Hz. Peygamber'in Yanına Gelmesi ve Tebûk Seferine Katılması

Habîb b. Mesleme'nin ailesinin de ikamet ettiği Mekke şehri, Hz. Peygamber'in komutasındaki İslâm ordusu tarafından hicri sekizinci senede savaş yapılmadan fethedildi. Kaynaklarda tam olarak ne zaman Müslüman olduğu belirtilmemekle beraber Habîb b. Mesleme'nin Mekke'nin fethedildiği sene Müslüman olduğu kaydedilmiştir.³²

Küçük yaştan itibaren mücadeleci yapıya sahip olan Habîb b. Mesleme Müslüman olduğu sene cihada katılmak amacıyla Hz. Peygamber'in yanına gelmiştir.³³ Yaşlı olan ve artık ömrünün sonlarına yaklaşan babası Mesleme, Habîb'in savaşa katılma niyetiyle Hz. Peygamber'in yanına geldiğini öğrenince ardından oğlunu takip ederek Allah Rasûlü'nün yanına gelerek şöyle bir istekte bulundu. “Ey Allah'ın Resûlü, oğlum benim elim ayağım, ondan başka ailem ile ilgilenecek, malımı mülkümü idare edecek başka evladım yok. Oğlumu benimle geri göndermeni talep ediyorum.” Hz. Peygamber, Habîb'e babanla geri dön o, çok yaşlı, belki de onun yüzünü bir daha göremeyeceksin diyerek babasıyla geri dönmesini istedi. Habîb bu isteğe uyarak babasıyla Mekke'ye geri döndü. Mesleme'nin, o sene vefat ettiği bildirilmiştir. Allah Resûlü, babasının vefatından sonra Habîb'e başsağlığında bulunduğuna dair bir rivayet mevcuttur.³⁴ Hz. Peygamber'in onunla ve ailesi ile ilgilenmesi, Habîb'e baş sağlığında bulunması, değerlendirilmesi gereken önemli bir olaydır. O dönem için bakıldığında çok da önem arz etmeyen bu durumun muhatabı Habîb, Müslüman olduktan sonra hayatını cihatla sürdürmüştür. Habîb b. Mesleme'nin Medine'ye geliş sebebi, İbn Ebî Müleyke'den gelen rivayette Hz. Peygamberi görmek amacıyla olduğunu denilmektedir.³⁵

Habîb b. Mesleme kaynaklarda çoğunlukla çocuk veya genç sahâbî olarak belirtilmiştir. Hz. Peygamber'in yanına geldiği yaş çoğunlukla on bir³⁶ birkaç

³² Hattâb, Habîb b. Mesleme, 35.

³³ Hattâb, *Kadetu'l-Feth*, 174.

³⁴ İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî *Usdu'l-Ğabe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, (Beyrut: Daru'l- Fikr, 1989-1409), 1: 447.

³⁵ İbn Asâkir, *Târih-u Medînet-i Dimaşk*, 12: 66.

³⁶ Zehebî, *Siyer-i A'lâmu'n-Nubelâ*, thk. eş-Şeyh Şua'yb el-Arnâût, (Muessetu'r-Risale, 1985-1405), 3: 189. İbn Sa'd, *Tabakat*, 9: 416. İbn Asâkir, *Târih-u Medînet-i*

rivayette ise on yedi ve yirmi bir³⁷ olarak kaydedilmiştir. Burada verilen bilgiler ve hayatı incelendiğinde Habîb b. Mesleme'nin on yedi veya yirmi bir yaşında bir genç olarak Hz. Peygamber'in yanına geldiği bilgisi öne çıkmaktadır.

Doğum tarihi hususunda ortaya konan farklı rivayetler, sahâbî olduğu konusunda da mevcuttur. Bu konu hakkında hadis rivayetleri ile ilgili bölümde ayrıntılı bilgi verilecektir. Hz. Peygamber'in vefatına yakın bir zamanda Müslüman olan ve o yıllarda çocuk veya genç yaşta bir sahâbî olan Habîb b. Mesleme hakkında bu dönemde yaptığı faaliyetlere dair fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu tarihlerle ilgili bilgi genellikle hadis ve biyografi kitaplarında geçmektedir. Habîb, Müslüman olarak ilk cihadını Allah Resûlü'nün son savaşı Tebûk Seferine katılarak gerçekleştirmiştir.

Tebûk, Hicaz bölgesinin kuzeyinde, Medine ile Şam arasında olan ve bu yol üzerinde sürekli ticaret kervanlarının gidip geldiği bir yerdir. Bu sefer Veda Haccı'ndan önce yapılmış her ne kadar çatışma olmasa da yapıldığı zaman dilimi itibariyle zorlu bir sefer olmuştur. Medine'de hurma hasadının yapılması, sıcaklık ve kuraklığın had safhada olması gibi sebeplerden dolayı insanların gitmekte zorlandıkları bir seferdir. Yukarıda bahsedilen sebeplerden dolayı bu sefere ve orduya Ceyşu'l-Usur denmiştir. Gerek hazırlık aşamasında gerek sefer esnasında münafıkların her olumsuz durumu fitne için kullandıkları zor bir seferdir. Bir diğer husus da Müslümanların karşısında düşman olarak büyük bir kuvvete sahip Bizans ordusunun bulunmasıdır.³⁸ Hicri dokuzuncu yılda Rumların büyük bir ordu hazırlayarak Şam'da toplandıkları; bu orduya Lahm, Cüzâm, Âmile ve Gassân kabilelerinin de katıldığı önemli bir askeri tehditle Müslümanlar karşı karşıya kalmışlardı. Hz. Peygamber Medine'den otuz bin kişilik bir askeri kuvvetle yola çıktı. Tebûk'e vardılar, fakat yirmi gün beklemelerine rağmen düşmanla karşılaşmadı ve Hz. Peygamber geri dönüp Ramazan ayında Medine'ye ulaştı. Bu seferde Hâlid b. Velîd'in dört yüz yirmi kişilik bir askeri güçle Dûmetu'l-Cendel'e bir seferi olmuştur. Hâlid bu seferden ganimet elde edip antlaşma yaparak döndü.³⁹

Dimaşk, 12: 72.

³⁷ İbn Habîb, *el-Muahabber*, 294. Hattâb, *Habîb b. Mesleme*, 50.

³⁸ Algül, *İslâm Tarihi*, 2: 15.16.17.

³⁹ İbn Sa'd, *Tabakat*, 2: 151, 152.

Hayatı askeri faaliyetlerle geçen Medine'ye geliş amacı da gaza etmek olan Habîb b. Mesleme bu zorlu sefere katılarak savaşçı karakterini ortaya koymuştur. Bir kısım insanların çeşitli bahanelerle seferden kaçındığı böylesine önemli bir mücadele, Müslüman olarak onun ilk cihadı olmuştur.⁴⁰ Habîb b. Mesleme'nin rivayet ettiği Nefel⁴¹ ile ilgili hadisleri bu seferde Hz. Peygamber'den gördüğü şekliyle nakletmiş olma ihtimali yüksektir. Muhammed b. Ömer'den gelen rivayette Allah Resûlü vefat ettiğinde Habîb b. Mesleme'nin on iki yaşında olduğunu ve onunla herhangi bir savaşa katılmadığını söylemiştir. Diğer rivayetlerde ise Hz. Peygamberle savaşa katıldığı ve hadis rivayet ettiği şeklindedir.⁴² Yapılan seferin şartları dikkate alındığında çocuk yaşta birinin Tebük Seferi'ne katılması pek mümkün görünmediğinden Müslüman olma yaşını sekiz olarak kaydeden rivayetler diğerlerine göre zayıf kalmaktadır.

⁴⁰ Ali Muhammed Muhammed Sallâbî, *III. Halife Hz. Osman'ın Hayatı Şahsiyeti ve Dönemi*, çev. Ayhan Ak, (İstanbul: Ravza Yayıncılık ve Matbaacılık, 2015), 231.

⁴¹ Nefel hakkında ayrıntılı bilgi hadis rivayetleri ile ilgili bölümde verilecektir.

⁴² İbn Sa'd, *Tabakat*, 9: 413.

İKİNCİ BÖLÜM

DÖRT HALİFE DÖNEMİNDE HABİB B. MESLEME

Hiz. Ebû Bekir döneminden başlayarak dört halife döneminde, kendilerinden önemli tecrübeler edindiğı dönemin meşhur komutanları ile beraber mücadele etmiştir. Bu dönemde yapılan fetihlerde sağlanan başarının sebeplerinden biri; Bizans ve İran devletlerinin savaşlar ve iç çekişmelerle zayıflaması olarak gösterilmektedir. Corci Zeydan bunun yanı sıra dağılık halde bulunan Arapların İslâmiyet sayesinde bir araya gelip bir millet olmasını ve asıl önemli sebebin ise İslâm'ın insanlara verdiği iman gücü olduğunu söylemektedir.⁴³

Bizans ve Sâsânî İmparatorluklarının aralarındaki savaşlar sebebiyle zayıf düşmesi, ülkede eziyetin, ahlaksızlığın ve kargaşanın hüküm sürmesine sebebiyet vermekteydi. Ayrıca idarecilerin de bunca sorun içerisinde keyif ve lükse düşkün olması halkın rahatsızlığını daha da arttırdı. İslâm fetihlerinin hızlı ilerleyişinde bu durumun etkisi olmasına rağmen bu iki devlet köklü geçmiş, savaş tecrübesi ve askeri gücüyle halen ihtişamını korumaktaydı.⁴⁴

Müslümanların, İslâm'la güç kazandığı, yeni ve son dini dünyanın diğer bölgelerine ulaştırma arzusunun hâkim olduğu bu dönem, Habîb b. Mesleme için önemli bir fırsat olmuştur. Sürekli olarak İslâm devletinin uç sınırlarında savaşma görevi üstlenmiştir.

2.1. Hiz. Ebû Bekir Döneminde Habîb b. Mesleme

Hiz. Ebû Bekir'in hilafeti döneminde Müslümanları meşgul eden önemli sorunlarla mücadele etmek zorunda kaldı. Hiz. Peygamber'den sonra yönetim görevini üstlendiğı andan itibaren cihadı önemsemiş, bunu devletin var oluş

⁴³ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Meğamiz, (İstanbul: Doğan Güneş Yayınları, 1971), 1: 83, 84.

⁴⁴ Muhammed es-Sallâbî, *Birinci Halife Hiz. Ebû Bekir Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, çev. Şerafettin Şenaslan, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2017), 463.

sebebi görmüş ve Müslümanları bu yönde teşvik etmiştir.⁴⁵ Hz. Peygamber vefat ettiğinde Arabistan Yarımadasının üçte biri İslâmiyet'i kabul etmişti. Merkeze uzak olan ve İslâmiyet'i henüz tam olarak kabullenememiş kabilelerin İslâm'ı reddederek yalancı peygamberlerin peşine düşmesi ilk halifenin öncelikli işi olmuştur. Bu hareketler karşısında Hz. Ebû Bekir'in kararlı duruşu ve Hâlid b. Velîd'in kahramanca mücadelesi neticesinde altı ay içinde ridde hareketleri sonlandırılmıştır.⁴⁶ Habîb b. Mesleme daha henüz vilayetlerin oluşmadığı Şam ve Irak bölgelerinde ve Bizans sınırlarında mücadeleye başlamıştır. Artık Medine onun için ikamet yeri değil, cihat emirlerini aldığı hilafet merkeziydi.

2.1.1. Suriye Bölgesindeki Faaliyetleri ve Yermük Savaşına Katılması

İlk halife Hz. Ebû Bekir, ilk olarak muhalif tavırlara aldırış etmeden Hz. Peygamber'in hazırladığı Usame ordusunu Şam tarafına sefere gönderdi. Daha sonra önemli bir sorun olan Ridde ve yalancı peygamberler meselesini çözmekle meşgul olmuştur. Peygamberlik iddiasında bulunan dört kişinin üzerine farklı birlikler göndererek bu sorunu çözmüştür. Halife Ebû Bekir, Hâlid b. Velîd komutasında Irak ve İran istikametine ordular göndererek oralarda önemli fetihler yaptı.⁴⁷

Suriye bölgesinde Bizanslılar ile yapılan mücadele esnasında Maan b. Yezîd b. Ahnes es-Sülemî, Hz. Ebû Bekir'in yanına, Benî Süleym kabilesinden yüz kadar adamla geldi. Hz. Ebû Bekir gelenlere, “Şunların sayısı daha fazla olsaydı yardım kuvveti olarak onları gönderirdik” dedi. Orada bulunan Hz. Ömer, “Vallahi onların sayısı on kadar olsa bile onları yardıma gönderirdim. Hatta kararlı ve fedakâr bir kişi dahi olsa onu da gönderirdim” diyerek karşılık verdi. Bu sözleri duyan Habîb b. Mesleme, Hz. Ebû Bekir'e hitaben, “ Benim yanıma çevre kabilelerden topladığın cihat arzusunda olan bir o kadar daha kişi ver. Ey Rasûlullah'ın halifesi, hepimizi topla ve Müslüman kardeşlerimize yardıma gönder” dedi. Hz. Ebû Bekir, Habîb'e cevaben, “Onların hepsini al yardıma git, yanındakilerin emiri de sensin” diyerek ona duyduğu güveni göstermiş oldu.

⁴⁵ Sallabî, *Hz. Ebû Bekir*, 187.

⁴⁶ Philip K. Hitti, *Siyâsi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Sâlih Tuğ, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989) 1-2: 212, 213.

⁴⁷ Algül, *İslâm Tarihi*, 2: 217, 218, 221.

Habîb b. Mesleme aldığı emirle oradakileri bir karargâhta toplayıp Hz. Ebû Bekir'in yanına getirdi. Daha sonra birliğiyle, Suriye cephesinde Bizans kuvvetleriyle savaşan Yezîd b. Ebû Süfyân'ın yardımına gitti. Habîb'in yanında bu esnada yaklaşık iki yüz civarında savaşçı bulunmaktaydı.⁴⁸

Yezîd b. Ebî Süfyân halifenin emriyle Şam'a gitme ve oralarda fetihle bulunma görevini üzerine aldığı anda yanında üç bin civarında asker vardı. Daha sonra gelen içinde Habîb b. Mesleme'in de bulunduğu birliklerle bu sayı yedi bine ulaşmıştır.⁴⁹

Hz. Ebû Bekir, Hâlid b. Velîd'i Suriye tarafına doğru zorlu bir sefer için görevlendirdi. Hâlid, öncelikle kendi yerine Musennâ b. Hârîse'yi vekil bırakıp Hire'den yola çıktı. Hâlid b. Velîd'in el-Cevf vahasından geçme fikri zor bir karar olsa da aldığı tedbirler ve rehberi sayesinde çölü beş günde geçmeyi başarmıştır. Böylece Bizans ordusunun arkasına geçerek avantaj sağladı. Buradan Yermük istikametine doğru akınlar yaparak fetihlerine başladı.⁵⁰

Yol boyunca, Kurakır⁵¹, Siva, Erek, Tedmür, Karyeteyn ve Havarin bölgelerini fetih veya antlaşma yoluyla aldıktan sonra⁵² Mercu'r-Rahîr'a geldi. Dimaşk'tan Humus'a doğru bir boğazda bulunan Mercu'r-Rahîr'a geldiğinde Hristiyan olan Ğassannîlerin Paskalya bayramını kutluyorlardı. Oraya ani baskın yapıp orada bulunanlarla yaptığı savaş neticesinde çok sayıda kişiyi öldürüp kalanları ise esir aldı.⁵³ Hâlid, buradan Dimaşk'ın Güta'sına (çevresindeki bağlık ve bahçelik yerler), fetih için Busr b. Ertat el-Âmirî el Kureşî ve Habîb b. Mesleme el-Fihri'yi gönderdi.⁵⁴ Bu iki önemli kumandan Dimaşk'ın çevresindeki bahçeleri ele geçirip yakındaki köylere akınlar düzenleyerek önemli bir başarı

⁴⁸ Osman Gürbüz, "Abdurrahman Gazi Kimdir?", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20/3 (Erzurum: 2016) 1164.

⁴⁹ Sallâbî, *Hz. Ebû Bekir*, 410.

⁵⁰ Hitti, *İslâm Tarihi*, 1-2: 228.

⁵¹ Kurakır, Dûmetulcendel'e yetmiş mil uzaklıkta, kuzey batı yönünde Kelb kabilesinin atalarının bulunduğu bir yerdir. Mustafa Fayda, "Hâlid b. Velîd", *DİA*, İstanbul: TDVY, 1997, 15: 289-292.

⁵² Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefa*, (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1966), 1: 326.

⁵³ Ahmed Ağrakça, *İslâm Tarihi Hz. Ebû Bekir Devri*, (İstanbul: Burc Yayınları, 1998), 321.

⁵⁴ Ahmed b. Yahya el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, (İstanbul: siyer Yayınları, 2013), 132.

elde ettiler. Erkekler ve kadınlardan esirler alıp Hâlid b. Velîd'e gönderdiler. Hâlid Dimaşk'taki es-Seniyye'ye bölgesine gelerek buraya sancağını dikti ve bir müddet bekledi. Bu sancak Rasûlüllah'ın siyah renkli sancağı olduğu için buraya daha sonra "Seniyyetü'l-Ukâb" denmiştir.⁵⁵

Ebû Ubeyde, Şurahbil b. Hasene ve Yezîd b. Ebî Süfyân ile birleşen Hâlid, Busrâ'yı kuşatarak kısa bir mücadele ile ele geçirdi. Buraya bağlı Havran'ı da alan Hâlid, kuzey yönünde Ecnâdeyn'de Amr b. el-Âs ile bir araya geldi. Burada Herakleios'un kardeşi Theodoros kumandasındaki seksen bin kişilik Bizans ordusunu mağlup ederek büyük bir zafer kazandı.⁵⁶

Bizans İmparatoru Herakleios, Müslümanlarla savaşmak üzere Şam, el-Cezire ve İrmîniye halklarından iki yüz kırk bin civarında bir orduyu topladı. Buna karşılık Müslümanların yaklaşık kırk bin civarında bir askeri kuvveti vardı. Büyük bir imparatorluk olan ve geniş bir coğrafyaya hükmeden Bizans ordusu önemli savaş tecrübesine sahipti. Bizans askerleri biner kişilik alaylara bölünmüş bir şekilde savaş meydanındaydı. Müslümanlar ilk kez bu kadar büyük bir ordu ve savaş stratejisi ile karşılaşılıyorlardı.

Müslümanlar, Irak tarafında Ebû Ubeyde komutasındaki birliklerle Hâlid b. Velîd gelinceye kadar ayrı savaşıyorlardı. Düşmanın gücünü ve stratejisini gören Hâlid b. Velîd orduyu tek elde topladı. Karşı tarafın yaptığı şekilde orduyu kırk civarında alaya ayırdı. Ordusuna, bir konuşma yaparak düşmanın aşırı fazla ve göz alabildiğince büyük olduğunu söyledi. Birliklerini, merkez, sağ kanat, sol kanat, öncüler ve artçı olarak bölümlere ayırdı.⁵⁷ Her bölümün yaklaşık onar tane süvari birliği mevcuttu. Hâlid, merkez kuvvetlerin başına Ebû Ubeyde'yi, sağ kanada Amr ibnü'l-Âs'ı ve Şurahbîl b. Hasene'yi ve sol kanada Yezîd b. Ebî Süfyân'ı atadı. Habîb b. Mesleme ilk kez böylesine güçlü bir ordu karşısında savaşmak üzere sol kanattaki süvari birliklerin birinin başındaydı. Sol kanattaki on alayın komutanlarından bazıları şunlardır. Iraklıların başında Ka'ka b. Amr, diğer birliklerde ise, İyâz b. Ganm, Ebû Ubeyde ve daha on sekiz yaşında olan Abdurrahman b. Hâlid'dir.⁵⁸ Savaş esnasında Bizans'ın sağ kanadındakiler,

⁵⁵ Ağırakça, *Ebû Bekir*, 323.

⁵⁶ Fayda, "Hâlid", 291.

⁵⁷ Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, 1: 327, 328.

⁵⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarihu'l-Umem ve'l-Muluk*, (Beyrut:

komutanları Kuantr ile Müslümanların sol kanadına saldırınca burada bulunanlar geri kaçmaya başladılar. Bizans askerlerinin Müslümanların karargâhına doğru ilerleyişi arkada bulunan kadınların askerleri teşvik edip onları savaşa geri çevirmesiyle durdurulmuştur.⁵⁹

Bu savaş Hâlid b. Velîd'in savaş düzeni, dehası ve muhteşem komutasıyla zaferle sonuçlandı. Belâzürî'nin verdiği bilgiye göre, Ebû Ubeyde, Habîb b. Mesleme'yi öncü kuvvetlerin başına koydu. Habîb b. Mesleme de savaş esnasında düşmanla şiddetli bir şekilde çarpışıyordu. Hatta bundan korkan Cebele b. el-Eyhem'in Ensar'ın yanına gelerek kendilerinin kardeşi olduğunu söylemiş ve Müslüman olduğunu bildirmiştir.⁶⁰

Bu zafer İslâm fetihleri için önemli bir dönüm noktası oldu. Müslümanların elde ettiği bu galibiyet onların zafere olan inancını arttırıp cesaretlendirirken Rumların zaafa düşmesine sebebiyet vermiştir.⁶¹

Habîb b. Mesleme sonraki yıllarda sürekli mücadele içinde olacağı düşman hakkında önemli bir tecrübe edinmiş oldu. Böylece Müslümanların önündeki en büyük engel aşılmış oldu ve artık onları uzun bir müddet durdurmak mümkün olmadı.

Habîb b. Mesleme'nin bu dönemde iki seferde ismi geçmekte ise de kendisinin genelde Hâlid b. Velîd ile beraber savaş meydanlarında olduğu anlaşılmaktadır. Yermük Savaşı'nda bir süvari birliğinin başında görev alması ve Ğuta bölgesinde birliğiyle akınlarda bulunması onun önemli bir komutan olduğunu göstermektedir.⁶² Habîb b. Mesleme için bu savaşlar sonraki dönemlerde Şam ve Rum bölgelerinde yapılan cihat faaliyetlerinde fatih bir komutan olarak elde edeceği büyük başarıların başlangıcı mahiyetindedir.

2.2. Hz. Ömer Döneminde Habîb b. Mesleme

İlk halife Hz. Ebû Bekir'in vefatından sonra onun halef olarak bıraktığı Hz. Ömer hilafet makamına geçmiştir. Bu seçimi sadece kendi kararıyla

Dâru'l-Fikr, 1987), 4: 215.

⁵⁹ Sallâbî, *Hz. Ebû Bekir*, 439.

⁶⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 159.

⁶¹ Zeydan, *Tarih*, 1: 96.

⁶² Fatih Güzel, "İrmîniye Fatihî Habîb b. Mesleme el-Fihri'nin Hayatı ve Askerî Faaliyetleri", *Türkiye İslâmiyat Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2018): 209.

yapmamış, aynı zamanda ashâbın önde gelenleriyle de istişare etmiş böylece halkın onayını almıştır.⁶³ Hz. Ömer hilafete geldiği zaman itibariyle İslâm devletinin içeride meydana gelen sorunları çözdüğü ve büyük fetihlere başladığı bir döneme denk gelmekteydi. Bu durumu olumlu değerlendiren Hz. Ömer, büyük fetihler gerçekleştirerek devletin sınırlarını genişletmesinin yanı sıra uyguladığı yönetim anlayışı ile de teşkilatlanmayı sağlamıştır.

2.2.1. Kınnesrîn, Halep, Antakya, Karkîsiyâ ve Diğer Bazı Şehirlerin Fethinde Habîb b. Mesleme'nin Rolü

Bizans'ın elindeki Şam, Ebû Ubeyde ve Hâlid b. Velîd tarafından fethedildikten sonra İslâm orduları Suriye bölgesinin her tarafına tecrübeli komutanlarla akınlar düzenleyerek birçok kale ve şehri savaş veya antlaşma yoluyla fethetti. Bizans ise kaybettiği yerleri geri almak için sürekli bir çaba içerisinde olsa da bu saldırıları başarısızlıkla sonuçlandı.

Suriye bölgesinde önemli yerleşim yerlerinden olan Kınnesrîn⁶⁴, H 16. yılda Ebû Ubeyde komutasında kuşatma altına alındı. Bizans ordusu Müslümanların bu azim ve gücü karşısında mücadele edemeyip dağılıp geri çekildiler. Savunmasız kalan şehir halkı kalelerine sığınmak zorunda kaldılar. Şehri koruyamayacaklarını anlayınca Müslümanlardan sulh antlaşması talep ettiler. Böylece burası da her ne kadar savaş yapılsa da antlaşma yoluyla fethedilmiş oldu.⁶⁵

Kınnesrîn'in fethinden sonra, uzun süren Bizans İran mücadelesinden yorgun düşen Bizans ordusunun, Müslümanlar karşısındaki Yermük yenilgisinden sonra artık dayanma gücü kırılmıştır. Bu savaştan sonra Suriye'nin ve Mısır'ın kapıları İslâm orduları lehine açılmıştır.⁶⁶ Herakleios'un, Şam ve Anadolu'yu terk edip geri çekilmesi ve Müslümanların bu zaferinden sonra Bizans bu bölgeden

⁶³ Muhammed Ali Sallâbî, *Hz. Ömer Hayatı, Şahsiyeti ve Yaşadığı Çağ*, çev. Mehmet Akbaş, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2008), 103.

⁶⁴ Kınnesrîn, Suriye'nin kuzeyinde, el-Math bataklığına dökülen Kuvayk Irmağı'nın deltasında kurulmuş bir şehirdir. Türkçe de Eski Halep olarak anılmaktadır. E. Honigmann, "Kınnesrîn", *İA*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1977), 6: 711, 712.

⁶⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 169.

⁶⁶ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, (Ankara: TTK Yayınları, 2011) 103.

çekilmiş ve buradaki gücünü kaybetmiştir.⁶⁷ Herakleios, geri çekilirken “Selamet içinde kal Suriye” demiş ve İstanbul’a dönmüştür. Bizans ordusu geri çekilirken yolda Hristiyanları soyup kötü muamelede bulununca halk bunların kötülüklerini görmüş oldu. Herakleios, Müslümanların gücünü görünce Mısır, Roma ve İrmîniye bölgelerine mektuplar yazarak Araplarla savaşmayın yalnızca bulunduğunuz yeri savunun demiştir.⁶⁸

Hiz. Ebû Bekir döneminde başlayan Şam bölgesindeki fetihlerin, Hiz. Ömer döneminde ikinci aşaması gerçekleşmiştir. Ebû Ubeyde önce Dimaşk’ı daha sonra da Halep’i anlaşıma yoluyla alıp Antakya tarafına yöneldi. Halep’in fethinde Habîb b. Mesleme Ebû Ubeyde ile beraber bulundu.⁶⁹ Halep şehrinde bulunanlar bir müddet sonra yaptıkları antlaşmaya uymayınca Ebû Ubeyde oraya tekrar İyâz b. Ganım ve Habîb b. Mesleme’yi gönderdi. Bu iki komutan oraya gidip daha önce yapılan antlaşmanın şartlarıyla tekrar Halep’i fethettiler.⁷⁰

Ebû Ubeyde, Antakya şehrine daha önce fethedilen Kınnesrîn ve birçok yerden kaçanların sığındığını ve toplandığını haber aldı. Diğer şehirlerden kaçan Rum askerlerinin Antakya’da toplanması Müslümanlar için ciddi bir tehlike oluşturmaktaydı. Ebû Ubeyde, tüm bu şartları da dikkate alarak şehri her bir tarafından kuşatınca şehir halkı anlaşıma yapmak zorunda kaldı.⁷¹

Hiz. Ömer, tecrübesi ve ferasetiyle Antakya şehrinin konumundan dolayı buraya çok önem vermekteydi. Antakya fethedilince Ebû Ubeyde’ye bir mektup yazıp oraya Müslümanları yerleştirmesini, onlara maaş bağlamasını ve maaşlarında cömert davranmasını istedi.⁷² Antakya’nın önemli bir merkez olması ve buranın tekrar Bizans’ın eline geçmesini istememesinden dolayı Hiz. Ömer burada farklı bir uygulamaya gitmiştir.

⁶⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*, çev. Mehmet Keskin, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994), 7: 53.

⁶⁸ Georgy Abû’l-Farac, *Abû’l-Farac Târihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, (Ankara: TTK, 1999) 1: 177, 178.

⁶⁹ Abdülkerim el-Âli, “Habîb b. Mesleme el-Fihri”, *el-Mevsuatu’l-Arabiyye*, 8 (Dimeşk, 2003), 35.

⁷⁰ Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 172.

⁷¹ İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih Tecümesi*, çev. Komisyon, (İstanbul: Hikmet Yayınları, 2008), 2: 431. Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 171, 172.

⁷² Abdülbaki Bozkurt, “El-Cezire Fatihi İyâz Bin Ğanem ve Mardin’in İslâmlaşması”, (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2006), 28.

Antakya civarında bulunan Cerâcime⁷³ halkı, Lükâm Dağı'nda bir madenin yanında, Beyyâs ile Bükâ arasında bir bölgede yaşıyorlardı. Ebû Ubeyde Antakya'da bulunan halkın isyanından sonra oraya bir birlik gönderip tekrar orayı itaat altına aldı. İlk fetihde yapılan antlaşma gereği Cerâcime halkı şehirden ayrılmayıp hayatlarından endişe duydukları için Rumlara sığınmak istediler. Müslümanların bilmedikleri bu durum neticesinde antlaşmayı bozup ihanette bulundular. Antakya'yı ikinci kez idaresi altına alan Ebû Ubeyde, Habîb b. Mesleme'yi Antakya'ya vali olarak atadı. Habîb b. Mesleme, hemen isyan eden Cerâcime halkını itaati altına almak için harekete geçti. Habîb, Cerâcime üzerine gidince halk, savaşmak istemeyip antlaşma yapmak istediklerini bildirdiler. Habîb b. Mesleme ile yapılan anlaşmaya göre, Cerâcime halkı, Müslümanların yardımcıları, el-Lükâm dağında gözcüleri ve cephanecileri olacaklar; ayrıca kendilerinden cizye alınmayacak; Müslümanlarla birlikte savaşırken, onlar düşmanların üzerindeki eşyalarını alabileceklerdir. Onların şehirlerindeki tüccarlar, nalbantlar, çalışanlar, bunlara tabi olanlar ve köylüler de bu anlaşmanın kapsamı içerisinde sayıldı.⁷⁴ Ayrıca bulundukları yerin Müslümanlar için bir silah deposu olması da bu antlaşmada yer aldı.⁷⁵

Antakya civarında bulunan Cerâcime halkı İslâm'ı kabul etmedikleri için sürekli olarak bir sorun teşkil ediyorlardı. Bölgede ne zaman güç el değiştirse onun tarafına geçmekteydiler. Bu tutumları Bizans'a da cesaret veriyor ve onları tekrar bu bölgelere yönlendiriyordu. Müslümanlar Ceurcumalıların askeri gücünden faydalanmak istemekteydiler. Çünkü onların bu konuda ciddi bir tecrübesi ve gücü bulunmaktaydı ve İslâm ordularının da o dönemde buna ihtiyacı vardı.⁷⁶ Antlaşma maddelerine bakıldığında bu durumun dikkate alındığı anlaşılmaktadır.

Bu bölgede yapılan fetihlerin bir kısmında Habîb b. Mesleme'nin İyâz b. Ganm ile beraber olduğunu görmekteyiz. Ebû Ubeyde, fetihlerin devamında İyâz

⁷³ Cerâcime, Curcuma kelimesinin çoğulu olarak kullanılır. Bayâs ile Bükâ arasında bakır sülfaı havzası civarında, Lükâm (Amanos)'ın tepesinde kurulmuş bir şehirdir. H Lammens, "Cerâcime", *IA*, MEB, 3: 104.

⁷⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 185.

⁷⁵ Zeydan, *Tarih*, 1: 95.

⁷⁶ Mahmud Şâkir, *İslâm Tarihi*, çev. Ferit Aydın, (İstanbul: Kahraman Yay. 1993) 2: 409.

b. Ganm'ı Dulûk⁷⁷ ve Ra'bân (Araban) tarafına gönderdi. İyâz burada bulunanlarla bir antlaşma yaparak Bizans'ın her türlü faaliyetleri hakkında bilgi vermelerini şart koştu. İyâz, fetihlerin yapıldığı her köy ve kasabaya fetihlerin kalıcı olması için bir miktar asker ve başlarına da bir komutan bırakarak ilerlemeye devam etti. İyâz b. Ganm bir yandan kendisi fetihlerine devam ederken diğer taraftan Habîb b. Mesleme ile Kâsîrîn üzerine bir ordu gönderdi. Burada bulunanlar, savaştan kaçınarak Habîb b. Mesleme ile cizye vermek ya da sürülmek şartıyla antlaşma yaptı. Bâlis ve Kâsîrîn, fetih esnasında Rum eşrafından iki kardeşe ait bir bölgeydi. Etraftaki köylerde bu kardeşlere ikta olarak verilmiş olup bu iki şehir arasındaki bölgeler de onların korumasındaydı.⁷⁸ Belâzurî'de bulunan bilgiye göre Bâlis ve Kâsîrîn Ebû Ubeyde'nin emriyle Habîb b. Mesleme tarafından fethedilmiştir. Habîb, burayı sulh yoluyla fethettiğinde halkın çoğu şehri terk etmeyi tercih etti.⁷⁹ Habîb, yapılan antlaşma neticesinde şehri terk edenlerin birçoğunu Rum diyarına, Cezire bölgesine ve Cîs-r-u Menbic köyüne gitmelerine izin verdi. Müslümanlar böylece Fırat'a kadar olan Şam bölgesini ele geçirmiş oldular.⁸⁰

Bâlis, Suriye'nin kuzeyinde Fırat Nehri'nin güneyden doğuya yöneldiği bir bölgede bulunan eski bir şehirdir. Ebû Ubeyde'nin fethettiği Bâlis, Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde Bizans ordularına karşı bir sınır kalesi olarak kullanılmıştır.⁸¹

İyâz b. Ganm Fırat Nehri çevresinde bulunan Cîsru Menbic'e gelip buraları da daha önce ele geçirdiği yerlerdeki anlaşmaya göre fethetti. Oradan Re'su'l-A'yn'a ve Telmevzen'e gelerek burasını da Ruha ile yaptığı antlaşmasının şartlarıyla fethetti. Burada yanında bulunan Habîb b. Mesleme'yi Karkîsiyâ'ya fetih için gönderdi. Karkîsiyâ, (Kerkisûn)⁸² Fırat nehri ile Habur nehirlerinin

⁷⁷ Dülük, Gaziantep'in on km kuzeybatısında, Maraş ve İslahiye'den Birecik ilçesine Giden yolun birleştiği yerde bulunan bir şehirdir. Eski adı Doliche olup Araplar tarafından Dülük, Türkçe olarak ise Dülük ismi kullanılmaktadır. R. Hartmann, "Dülük", *İA*, MEB, 3: 663.

⁷⁸ Yâkut, Şehabeddin Ebî Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1988-1398), 1: 328.

⁷⁹ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 175.

⁸⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, 2: 432.

⁸¹ Ernest Herzfeld, "Bâlis", *İA*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1979) 2: 279.

⁸² Karkîsiyâ, Fırat Nehri'nin sol tarafında ve Habur koluna yakın bir yerde bulunan bir

birleştigi yerde eski bir yerleşim yeri olup orada Ebû Serây adında bir köy bulunduğ u da nakledilmektedir.⁸³ Habîb, Karkîsiyâ'ya gidip orayı Rakka antlaşmasının benzeri bir ahitname ile fethetti.⁸⁴

Bu bölgede “Butnân-u Habîb” diye anılan bir yer bulunmaktadır. Burası Habîb b. Mesleme'ye nispet edilerek onun ismini almıştır. Ebû Ubeyde veya İyâz b. Ganm'ın Habîb'i buraya gönderdiği ve onun da bu kaleyi fethettiği nakledilmektedir.⁸⁵

H z. Ömer döneminde H on üç senesinde ilk olarak antlaşma yoluyla Müslümanların eline geçen Humus, H on dört senesinde Bizans'ın yardımıyla Müslümanların elinden çıktı. Ancak o senenin sonunda tekrar İslâm hâkimiyetine girdi. Son olarak H on altı yılında Ebû Ubeyde tarafından antlaşma yoluyla fethedilmiştir.⁸⁶ Ebû Ubeyde Suriye'de yaptığı fetihlerle ele geçirdiği Humus'u⁸⁷ Herakleios'un geri almak için hareket ettiğini duyunca halktan aldığı vergileri Habîb b. Mesleme vasıtasıyla iade etti ve Habîb'e ş unları söyledi.

“Şehir halkından barış yoluyla aldıklarını iade et. Onları koruma durumumuz yokken kendilerinden vergi almamız doğru olmaz. Onlara ş unu söyle. Şayet galip gelirsek daha önce aramızda yaptığımız antlaşma geçerli olacaktır. Bizler onları koruyamayacağımızdan dolayı onlardan aldığımız malları iade ediyoruz. Şayet bunu kabul etmezseniz bu konuda yapacağımız başka bir şey yok.”

Habîb b. Mesleme antlaşma yaptığı kişileri çağırıp onlara Ebû Ubeyde'nin kendisiyle yaptığı konuşmayı naklederek mallarını iade etti. Müslümanların bu davranışı karşısında Humus halkı çok memnun olmuş ve önceki dönemde kendilerini yöneten Bizans'a lanet okumuşlardır. Onların böyle bir durumda malları iadesinden ziyade olanı fazlasıyla ellerinden alacaklarını söylemişlerdir.

şehirdir. Latince'de Circense (Koş u meydanlı ş ato) kelimesinin Arapça'ya tercümesiyle bu ismi almıştır. M. Streck. “Karkîsiya”, *İA*. MEB Yay. 1977. 6: 344, 345.

⁸³ Günaltay, *Arap Tarihi*, 199.

⁸⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 204. Yâkut, *Mu'cemü'l-Buldân*, 4: 329. İhsan Arslan, “Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İyâz b. Ğanm” *İSTEM*, 10/19, (2012), 112.

⁸⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 173, 174. Yâkut, *Mu'cemü'l-Buldân*, 1: 447.

⁸⁶ M. Sobernheim, “Humus”, *İA*, İstanbul: MEB Yayınları, 1987. 5: 588-890.

⁸⁷ Humus, Suriye'nin orta kesiminde Asî nehrinin oluşturduğu vadiye bir km. mesafede bulunan Asî Nehri'ne açılan bir kanal üzerinde kurulmuştur. Sobernheim, “Humus”, 5: 588-890.

Asıl önemli olan husus ise, Bizans'ın zulüm ve hileye dayalı yönetimindense Müslümanların adil idaresinin kendileri için daha iyi olduğunu belirtmeleridir.⁸⁸

2.2.2. Harran, Ruha, Sümeysât ve Hades'in Fethinde Habîb b.

Mesleme'nin Rolü

Ebû Ubeyde, Şam ve Cezire bölgesindeki belde ve köylere birlikler gönderip çevredeki birçok şehri fethetti. İyâz b. Ganm Rakka'yı fethettikten sonra Harran üzerine hareket etti. Bâcuddâ denilen bölgeye vardığında Habîb b. Mesleme ve Safvân b. Muattal'ı öncü kuvvet olarak Harran'ı kuşatmak üzere gönderdi. Harran halkı Müslümanların geldiğini öğrenince şehrin kapılarını kapatıp kalelerine sığındılar. Bir müddet sonra şehirde bulunanlardan Harrânîler İyâz'a bir elçi gönderip kendisinin ilk önce Ruhâ'ya gitmesini isteyen bir gurubun olduğunu söylediler. Ruhâ⁸⁹ ile yapılacak antlaşmayı bu zümrenin de kabul edeceğini ve İyâz ile Hristiyanların arasını bulacaklarını bildirdiler. Ayrıca şehirde bulunan Hristiyanlar da Harrânîler'in teklifini kabul ettiklerini söylediler.⁹⁰ Yapılan görüşmenin ardından İyâz b. Ganm önce Ruhâ'ya gelip orayı antlaşma yoluyla fethetti. Daha sonra Harran yöneldi. Safvân b. Muattal ve Habîb b. Mesleme'yi Sümeysât (Samsat)'a⁹¹ gönderdi. Bu esnada İyâz b. Ganm Harran halkı ile Ruhâ antlaşmasının şartlarına göre antlaşma yaptı. Harran halkı antlaşmadan sonra şehrin kapılarını açtı, böylece Harran savaş yapılmadan sulh yoluyla fethedilmiş oldu. İyâz b. Ganm daha sonra Sümeysat'a doğru yola çıktı. İyâz oraya geldiğinde Habîb b. Mesleme ve Safvân b. Muattal burada birçok kale ve köyü fethetmişlerdi. Buranın halkıyla da Ruhâ antlaşmasına göre sulh yapılarak bu şehirler de fethedilmiş oldu.⁹²

Buranın fethi ile ilgili başka bir rivayete göre Muâviye, Şam ve Cezire bölgesinin valisi olunca Hz. Osman, ondan Samsat üzerine gitmesini veya bir odu

⁸⁸ Sallâbî, *Hiz. Ömer*, 617.

⁸⁹ Ruha, Grekçe Edessa, Süryanice Orhâi, Ermenice Urhay ve Arapça er-Ruha olarak isimlendirilen yer Urfa şehridir. Honigmann, "Urfa", *İA MEB* 13: 50.

⁹⁰ Vâkıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer, *Fütûhu's-Şam, nsr. Abdullatif Abdurrahman*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1997-1417), 2: 118,119. Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 202. Arslan, *İyâz b. Ğanm*, 114.

⁹¹ Sümeysât, Fırat nehrinin sağ tarafında Urfa'ya 54 km. mesafede Adıyaman'ın bir ilçesidir. Işın Demirkent, "Sümeysât", *İA MEB*, 11: 232.

⁹² Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 203,

gönderip orayı fethetmesini istedi. Muâviye Samsat'a Habîb b. Mesleme ve Safvân b. Muattal es-Sülemî'yi fetih için gönderdi. İkisi Samsat'a geldikten birkaç gün sonra orayı Ruhâ (Urfa) antlaşmasına göre sulh yaparak fethettiler. Safvân, fetihten sonra Samsat'a yerleşmiş ve orada vefat etmiştir.⁹³

Ebû Ubeyde, Habîb b. Mesleme ile birlikte bir orduyu Hades⁹⁴ Kalesi'ne gönderdi. Hades, Maraş yakınlarında bir bölgede bulunmaktadır. Bu kaleye Hades ismini verilmesinin nedeni şöyle açıklanmıştır. Müslümanlar burada genç bir delikanlının yönetici olduğunu gördüler. Bu genç Bera kabilesindekilerle beraber Müslümanlarla savaştığı için bu isim verildi. Buranın bir diğer isminin de Derbu'l-Hades (Olay Yolu) olduğu rivayet edilmektedir. Burası, Müslümanların çok sayıda şehit verdiği yer olduğu için Derbu'l-Hades olarak anılmıştır.⁹⁵ Burası Ömer b. Hattâb döneminde Habîb b. Mesleme tarafından fethedildiği için Ümeyyeoğulları Derbü's-Selame (Esenlik Yolu) olarak adlandırmışlardır.⁹⁶ Habîb b. Mesleme'nin Hades'i fethinden sonra Muâviye buranın korunmasına önem vermiştir. Emeviler tarafından Selamet Geçidi isminin verilmesinin bir diğer sebebi ise burada çok sayıda Müslüman'ın şehit olması ve uğursuz sayılmasıdır.⁹⁷ Yine bu bölgede Hades'in yakınlarında bulunan ve eski bir Rum kalesi, Habîb'in ölümünden yıllar sonra Bizans orduları tarafından yıkılıp yağmaladığı⁹⁸ Zibatra, Habîb b. Mesleme tarafından fethedilmiştir.⁹⁹

Yapılan bu fetihlerle Cezire bölgesi diğer bölgelere nazaran daha kolay bir şekilde Müslümanların hâkimiyetine girdi. İyâz b. Ganm Câbiye'ye¹⁰⁰ geldiğinde Habîb b. Mesleme'den yardım talebinde bulundu. Habîb'de bu talebe karşılık vererek İyâz'ın yanına takviye kuvvet olarak geldi. Ebû Ubeyde, Câbiye'den ayrıldıktan sonra Hz. Ömer'e mektup yazıp İyâz b. Ganm'ı kendi sorumluluk

⁹³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 214.

⁹⁴ Derbu'l-Hades, Toroslarda bulunan, Maraş'tan Elbistan istikametine doğru uzanan bir geçittir. Hitti, *İslâm Tarihi*, 1-2: 317.

⁹⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2: 233.

⁹⁶ Hattâb, *Habîb b. Mesleme*, 37.

⁹⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 220. Yâkut, *Mu'cemü'l-Buldân*, 2: 227.

⁹⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 474.

⁹⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 222.

¹⁰⁰ Câbiye, Şam şehrinin güney batısında bir günlük yürüme mesafesinde Cavlan'da bulunan bir yerdir. İslâm fetihlerinden sonra oraya önemli mahiyette bir ordugâh kuruldu. Uzun süre Şam ordusunun ordugâhı olarak kaldı. H Lammens, "Câbiye", *IA*, MEB Yay. 3: 5.

bölgesine göndermesini istedi. Hz. Ömer, İyâz b. Ganm'ı Ebû Ubeyde'nin yanına gönderip Habîb b. Mesleme'yi Cezire bölgesinin Acemleri üzerine ve Velîd b. Ukbe'yi de Cezire'nin Arapları üzerine vali olarak atadı.¹⁰¹

2.2.3. Hz. Ömer Döneminde Gerçekleşen Diğer Bazı Hâdiseler ve Kaysâriye'nin Fethinde Habîb b. Mesleme'nin Rolü

Ermeni kaynaklarına dayanılarak aktarılan bilgiye göre Habîb b. Mesleme Hz. Ömer'in emriyle 639 senesinde Ağrı Dağı yönünden giderek İran Ermenilerinin merkezi olan Dvin (Debîl) şehrine geldi. Kaleyi kuşatan Habîb b. Mesleme halkın güçlü direnişi ile karşılaştı. Bunun üzerine kalenin çevresini ateşe verip saldırılarına devam ederek kale ve sur muhafızlarının savunma gücünü kırdı. Yaptıkları ip merdivenlerle kaleye girmeyi başaran Müslümanlar burasını aldılar. Yaklaşık bir yıl süren bu muhasara 640 yılında zaferle neticelenmiştir. Ancak bu fetih kalıcı olmayıp Hz. Ömer zamanında bu bölgelerde yapılacak diğer bazı fetihler gibi keşif mahiyetinde kalmıştır. Müslüman kuvvetleri buradan aldıkları cizye ile geri dönmüşlerdir.¹⁰²

Diğer bir bilgiye göre Habîb b. Mesleme bu dönemde (H 22) Ahlât üzerinden giderek İrmîniye'nin önemli şehri Dvin'e ulaşmıştır. Habîb'in, Bergiri Çayı'ndan geçip Ararat'a, oradan da Doğubayazıt Ovası'ndan geçerek Aras boylarına kadar geldiğini gören Amadunili Şapukh ve iki Ermeni beyi Aras üzerindeki Medza Mor köprüsünü yıkarak o dönem askeri bulunmayan Debil şehrine kapandılar. Oğuzlardan Bothan suyu bölgesinin beyi Vardik'in kılavuzluğunda nehrin geçiş yerlerini bulan Habîb, Debil şehrini 642 senesinde ele geçirdi. Askerin az olması halkın da savunmasının yetersiz olması fethi kolaylaştırmıştır.¹⁰³ İki olay arasında bazı farklılıklar olsa da yakın tarihli olması aynı seferden bahsedilmiş olma ihtimali yüksektir.

Habîb b. Mesleme istihbaratı kuvvetli çevreye hâkim bir komutan olarak faaliyetlerini yürütmektedir. Bulunduğu bölgeye her yönüyle hâkim olan Habîb, aldığı bir istihbarat neticesinde Kıbrıs Kralının Azerbaycan Patriğine değerli taş,

¹⁰¹ Taberî, *Tarih*, 5: 28. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2: 466.

¹⁰² Oktay Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları" *İSTEM*, 11/22 (2013), 24.

¹⁰³ M.Fahrettin. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, (İstanbul: Işıl Matbaası, 1953) 1: 213.

ipek ve mücevherlerle dolu hediyeleri gönderdiğini öğrendiğinde hemen bir süvari birliği ile çıkıp ani bir baskınla hediyeleri ele geçirdi. Ele geçirdiği kıymetli hediyelerle beraber Ebû Ubeyde'nin yanına geldi. Ebû Ubeyde, gelen hediyelerin beşte birini (humus) Habîb'e verip kalanını beytûlmale ayırdı. Bu taksimata Habîb itiraz etti ve şöyle dedi. "Baskın malları (seleb) ele geçirene ait olduğu halde beni Allah'ın verdiği rızıktan neden mahrum ediyorsun." ¹⁰⁴ Burada haklı olduğunu düşündüğü mevzularda kendi üst yönetiminde olanlara itiraz ettiği görülmektedir.

Ebû Ubeyde ve bazı komutanların taun sebebiyle vefatından sonra Hz. Ömer, Yezîd b. Ebî Süfyân'a bir mektup yazdı. Mektubunda Ebû Ubeyde, Muaz b. Cebel ve Hâlid b. Velîd gibi komutanlar vefat etti. Müslüman ordusunun yönetimini sana veriyorum dedi. Orduda bulunan diğer komutanlara da Yezîd'e tabi olmalarını, onun söylediklerine ve yaptıklarına muhalefet etmemelerini istedi. "Mektubu aldığında orduyu topla ve Kaysâriye üzerine git. Şehri fethetmeden oradan ayrılmayın ki Herakleios Şam üzerindeki emellerini sona erdiresin" diyerek Kaysâriye'nin alınmasının önemini vurguladı.

Mektup Yezîd b. Ebî Süfyân ve komutanlara ulaştığında işin iç yüzünü anlayıp emre itaat ettiler. Ordu Kaysâriye tarafına doğru yola çıktı. Dımaşk civarında el-Kisve denilen yerde konaklayıp ordunun toparlanmasını beklediler. Dada sonra Yezîd b. Ebî Süfyân ordusunu cihada teşvik eden bir konuşma yaptı. Yezîd'in konuşmasından sonra ordu Kaysâriye tarafına yöneldi. Oraya vardıklarında Bizans'ın önde gelenleri, patrikleri ve Herakleios'un komutanlarının olduğu güçlü bir ordu ile karşılaştılar. Yezîd b. Ebî Süfyân'ın öncü kuvvetinin komutanı Habîb b. Mesleme şehre gelip kaleyi kuşattı. Kaleyi kuşatan Habîb, ordunun kaleden çıkıp kendine doğru geldiğini gördü. Düşmanın saldırısına fazla dayanamayan Habîb, Yezîd'in yanına dönmek zorunda kaldı. Bu durum karşısında ordusunu düzenleyen Yezîd b. Ebî Süfyân düşmanı kaleye kadar takip edip günlerce kuşatma altına aldı. Daha sonra orada bir miktar asker bırakıp Şam'a gitti. Bu durumu fırsat bilen Rumlar saldırıya geçti. Kaysâriye, Rumlar ve Muâviye birlikleri arasında yapılan savaş neticesinde antlaşma yoluyla fethedildi. ¹⁰⁵

¹⁰⁴ Gürbüz, "Abdurrahman Gazi", 1164.

¹⁰⁵ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitabu'l-Fütûh*, thk. Ali Şîrî, (Beyrut: Dâru'l-Ezvâ, 1991-1411) 1-

Kaysâriye'nin fethi ile ilgili farklı tarihler verilmektedir. Orası yedi yıl boyunca kuşatma altında tutulmuş ve Yezîd b. Ebî Süfyân'ın vefatından sonra kardeşi Muâviye tarafından zorla fethedilmiştir. Belâzurî, fethin Muâviye tarafından H on dokuz senesinde gerçekleştiği görüşünü doğru kabul etmektedir.¹⁰⁶

Suriye ve çevresinin fethi ile ilgili bilgilerden sonra bölgedeki vali görevlendirmeleri de şu şekildedir. Hz. Ömer, Hâlid b. Velîd'i azlettiğinde yerine Ebû Ubeyde'yi Şam fetihlerinde, Yezîd b. Ebî Süfyân'ı Filistin ve civarında, Şurahbil b. Hasene'yi Ürdün'de, Hâlid b. Velîd'i Dımaşk'ta, Habîb b. Mesleme'yi Humus'ta görevlendirdi. Sonra Hz. Ömer Habîb'i azledip yerine Abdullah b. Kart'ı görevlendirdi.¹⁰⁷ İyâz b. Ganm'ı önce el-Cezire'ye vali atadı, ancak daha sonra onu azledip yerine Habîb b. Mesleme'yi görevlendirdi. Hz. Ömer sonraki yıllarda Habîb'in sorumluluk bölgesine İrmîniye ve Azerbaycan'ı da eklemiştir.¹⁰⁸ Hz. Ömer daha sonra Habîb'i bu görevden azlederek yerine Umeyr b. Sa'd el-Ensârî ve Saî'd b. Amir b. Hızıem'i görevlendirmiştir.¹⁰⁹ Habîb b. Mesleme'nin yaptığı fetihler ve Hz. Ömer tarafından vali olarak görevlendirilmesi; onun Cezire bölgesinin İslâm devletinin topraklarına katılmasında ve yönetiminde kayda değer etkisi olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Suriye bölgesinin fethiyle burada Bizans benzeri dört askeri üs (Cund) kuruldu. Kurulan bu garnizonlar, askeri merkez olan Suriye'den Mezopotamya, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'a yapılacak olan fetihleri kolaylaştırmıştır. Hatta Anadolu içlerine yapılan fetihlerde de Suriye'den alınan destek önemli katkı sağlamıştır.¹¹⁰

2: 244, 245, 246.

¹⁰⁶ Belâzurî, *Fütûh*, 166.

¹⁰⁷ Halife b Hayyât, *Tarih-u Halife b. Hayyât*, çev. Abdulhalik Bakır, thk. Ekrem Ziya Umeri, (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001), 194.

¹⁰⁸ İbn Asâkir, *Târîh-u Medînet-i Dimaşk*, 12: 74.

¹⁰⁹ Hayyât, *Tarih*, 194.

¹¹⁰ Hitti, *İslâm Tarihi*, 1-2: 234.

2.2.4. Azerbaycan, El-Bâb (Derbend) ve Çevresinin Fethinde Habîb b. Mesleme'nin Rolü

İslâm orduları Nihâvend savaşından sonra İran'ın kuzey bölgelerine yöneldiler. Bükeyr b. Abdullah Azerbaycan bölgesinde fetihlerde bulunuyordu. Simak b. Harese el-Ensârî destek kuvvetiyle gelince Bükeyr, Azerbaycan üzerine yürüdü. Yapılan savaşta İranlı bir komutan olan İsfendiyar b. Ferruhzâd'ı esir aldı. Daha sonra İsfendiyar'ı da yanına alan Bükeyr, bir kale hariç bölgeyi hâkimiyeti altına aldı.¹¹¹ Ebû Ubeyde'den gelen rivayette, Habîb b. Mesleme ve Huzeyfe o bölgeyi Şamlılardan ve Kûfelilerden oluşan bir orduyla ve yapılan çetin bir savaşla fethetmiştir. Azerbaycan'ı Utbe b. Ferkad'ın fethettiğine dair de bir rivayet mevcuttur.¹¹²

İslâm ordusu Azerbaycan'dan sonra Halife Ömer'in emriyle el-Bâb'a doğru hareket etti. Hz. Ömer, Sürâka b. Amr'a el-Bâb üzerine gidip savaşmasını ve öncü kuvvetlerin başına da Abdurrahman b. Rebîa'yı görevlendirmesini emreden bir mektup yazdı. Abdurrahman ordunun sağ tarafına Huzeyfe b. Esîd el-Ğifârî'yi sol tarafına da Bükeyr b. Abdullah el-Leysî'yi tayin etti. Ganimetlerin taksimi için ise Selman b. Rebîa görevlendirildi. Halife Ömer Sürâka b. Amr'a yardımcı kuvvet olarak Cezire bölgesinden Habîb b. Mesleme'yi gönderip yerine de Ziyad b. Hanzala'yı görevlendirdi. Gelen emirle harekete geçen Abdurrahman, öncü kuvvetlerle el-Bâb'a ulaşip İrmîniye'nin hükümdarı Şehr Beraz ile karşılaştı. Şehr Beraz, Abdurrahman'a mektup yazıp ondan eman istemesi üzerine, Abdurrahman bu isteği geri çevirmeyerek ona eman verip Sürâka b. Amr'a gönderdi. Sürâka aynı şekilde Şehr Beraz'a eman name vererek Hz. Ömer'e de bunu onaylattı. Böylece el-Bâb şehri antlaşma yoluyla fethedilmiş oldu.¹¹³ O dönemde el-Bâb, Türkler ve Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bir bölgedir.

Habîb b. Mesleme el-Bâb'ın fethinde bulunmuş ve Sürâka b. Amr ile Şehr Beraz arasında imzalanan antlaşmaya da şahit olmuştu.¹¹⁴ Bu antlaşmaya göre düşmana karşı Müslümanlara yardım etme şartıyla oranın halkından cizye

¹¹¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2: 522.

¹¹² Hayyât, *Tarih*, 189.

¹¹³ Taberî, *Tarih*, 5: 142, 143. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2: 523. İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 7: 203,204.

¹¹⁴ Hattâb, *Habîb b. Mesleme*, 38.

kaldırıldı. Eğer anlaşmadan vazgeçenler olursa buna karşılık cizye ödemeleri gerektiği hususu antlaşmayla karara bağlandı.¹¹⁵

Sürâka b. Amr, el-Bâb'ın fethini tamamladıktan sonra Habîb b. Mesleme, Bükeyr b. Abdullah, Huzeyfe b. Esîd ve Selman b. Rebîa'yı İrmîniye bölgesinin dağlık kısımlarına gönderip savaşmalarını istedi. Bükeyr'i Mûkan'a¹¹⁶, Huzeyfe'yi Lân¹¹⁷ Dağlarına, Selman'ı da Lân dağlarının ötesine ve Habîb b. Mesleme'yi de Tiflis'e gönderdi. Yapılan seferlerde sadece Mukan üzerine giden Bükeyr başarılı olmuş ve Mukan halkına eman vererek orayı ele geçirmiştir. Komutanların çıktığı seferler neticesinde Müslümanlar bu bölgede mutlak bir hâkimiyet sağlayamadılar.¹¹⁸

Hiz. Ömer tarafından Gürcistan bölgesinin fethi ile görevlendirilen Habîb b. Mesleme, oradaki halktan ya İslâm hâkimiyetini kabul etmelerini ya da ülkelerini terk etmelerini istedi. Gürcüler bu istekleri reddederek Müslümanlarla savaşmak için asker toplayıp hazırlık yaptılar. Müslümanlar da kendi hâkimiyetine girmeyi reddeden Gürcüleri hezimete uğratmak üzere hazırlık yaptılar. Kış mevsiminin zorlu şartları fethi gerçekleştirmeyi imkânsız kıldığı için Müslümanlar geri dönmek zorunda kaldılar.¹¹⁹ Habîb'in, burada fazla kalmamış olma sebeplerinden biri de; Theodoros Rstuni'nin karşı taarruzudur. Habîb, İrmîniye bölgesinin içlerine yaptığı bu seferler esnasında gösterdiği kahramanlık ve cesaretle emrindeki askerlerin gönlünü de fethetmiştir.¹²⁰

¹¹⁵ el-Ali, *Habîb b. Mesleme*, 36.

¹¹⁶ Mûkan (Mugan, Muğan), Aras nehrinin aşağı kısmının güneyinde Hazar Denizine kadar uzanan bozkır bir bölgedir. Aras ve Kura nehirlerinin yataklarını değiştirip sularının çekilmesi neticesinde oluşmuştur. V. Minorsky, "Mugan", *İA*, MEB Yay. 8: 446, 447. Cahit Külekçi, *İslâm Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri*, (İstanbul: Dün Bugün Yayınları, 2012), 166, 167.

¹¹⁷ Lân (Allân), Müslüman coğrafyacıların Alan halkına nispetle verdikleri Allân bölgesi, Kazbek Dağlarının etrafında yaşayan Avarların topraklarının batısında, Gürcülerin yaşadığı bölgenin ise kuzeyinde yer almaktadır. Burada bulunan Daryal Geçidi de "Alan Kapısı" ve "Bâbü'l-Lân" olarak isimlendirilmiştir. Ahmet Zeki Velidi Togan, "Allân" *İA*, (İstanbul: MEB Yay. 1978) 1: 376-378.

¹¹⁸ İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 7: 203, 204.

¹¹⁹ Fâyiz Necib İskender, *el-Futûhatü'l-İslâmiyye li Biladi'l-Kürc*, (İskenderiye: Daru'l-Fikr, 1988), 42.

¹²⁰ Osman Gürbüz, "Kalikâla-Erzen İsimlerinin Menşei ve Erzurum'un Fethine Dair Bazı Değerlendirmeler", *İLTED*, 2/46 (Erzurum:2016) 138.

Habîb b. Mesleme ile ilgili Hz. Ömer döneminde meydana gelen bir hadise nakledilmektedir. Ancak tam olarak yeri ve zamanı belli değildir. Nakledilen bilgiye göre Habîb b. Mesleme Rum bölgesinde savaştığı esnada bir adamı yakaladılar ve onu ajanlıkla suçladılar. Düşmanın bilgi edinme çabası karşısında Habîb arkadaşlarından ne yapmaları gerektiği konusunda yardım istedi. Bazıları yardım gelene kadar beklemesi gerektiğini, diğerleri de Nitra'ya dönmeleri gerektiğini, düşmanın çok kalabalık olduğunu söyledi. Habîb, Allah'a sözü olduğunu geri dönemeyeceğini söyledi. Gün aydınlandığında ordusuyla düşmana hücum etti ve onları hezimete uğrattı. Dönüşte savaşa katılmayan bir gurupla karşılaştılar ve ganimete ortak olmak istediler. Habîb'in yanında savaşa katılanlar gelenlerin savaşa katılmadıkları için ganimetten payları olmadığını söyledi. Bu durumu Muâviye'ye bildirdiler. Muâviye ganimetin sonradan gelenlere belli bir oranda dağıtılmasını istedi. Onlar, Muâviye'nin Hz. Ömer'den aldığı emirle bunu yaptığını zannettiklerini söylediler.¹²¹ Bu olayın benzeri bir durum Bizans komutanı Mürvan'la yapılan savaş öncesinde ve sonrasında yaşanmıştır. Burada verilen bilgiler hadisenin Hz. Ömer döneminde gerçekleştiğini söylemekte, ancak benzer olay kaynakların çoğundaki bilgiye göre Hz. Osman döneminde yaşanmıştır. Dolayısıyla iki taraf arasında meydana gelen savaşın Hz. Osman zamanında olma ihtimali daha yüksektir.

İrmîniye'nin bir bölümü ve Azerbaycan'da yapılan bu fetihler uzun süre kalıcı olamayıp daha çok keşif seferi mahiyetinde kalmıştır. Coğrafyanın Müslümanlar tarafından tam tanınmaması ve halkın da İslâm hâkimiyetini kabullenmek istememeleri bu durumun muhtemel sebepleri arasında sayılabilir. Müslüman orduları oradan ayrıldıktan sonra halk, Bizans'ın desteği ile isyan edip antlaşmalarını bozdu. Bizans'ın buraları kolay kolay bırakmak istememesi ve sürekli ordu göndermesi bölge halkına cesaret vermiş olmalıdır. İrmîniye bölgesinin kalıcı olarak fethedilmesi Hz. Osman döneminde oldu.¹²²

¹²¹ İbn Asâkir, *Târîh-u Medînet-i Dimâşk*, 12: 75.

¹²² Güzel, *İrmîniye Fatihî Habîb*, 212.

2.2.5. Hz. Ömer'in Habîb b. Mesleme'yi Vali Olarak Görevlendirmesi

Habîb b. Mesleme'nin yaptığı faaliyetler neticesinde halife Ömer'in dikkatini çektiğini İbn Asâkir farklı rivayetlerle şu şekilde kaydetmektedir. Habîb'in Cezire ve İrmîniye bölgesinde yaptığı fetihler Halife Ömer'in dikkatini çekmekteydi. Ona Habîb'in yaptığı fetihlerle ilgili sevindiren haberleri geliyordu. Hz. Ömer, Habîb b. Mesleme'nin bu fetihlerine çok önem veriyordu. Bir keresinde Habîb b. Mesleme ve yanındakilerin sefere çıktığını öğrendiğinde Allah'a samimi olarak dua edip şükür secdesinde bulundu.¹²³ Ancak Hz. Ömer Habîb'den gelen haberler konusunda tam olarak emin olmak ve kesin bir kanaate varabilmek için onun fetihlerden dönüp hac için hilafet merkezine gelmesini bekledi. Habîb, hac için geldiğinde Hz. Ömer'in yanına gelip ona selam verdi. Halife Ömer'in yanına Habîb b. Mesleme'nin uzun boyuyla ve yiğit bir komutan olarak geldiği nakledilmektedir. Hz. Ömer Habîb'e hitaben, "Sen adamın elindeki mızraksın" diyerek onun kahramanlığını övdü. Habîb ise, "Ben mızrağın ucuyum" diyerek cevap verdi. Hz. Ömer bu cevaptan sonra Habîb b. Mesleme hakkında bilgi sahibi olabilmek için onu denemek istedi ve yanındakilere hazinelerin ve silah deposunun kapılarını sonuna kadar açmalarını emretti. Habîb'e istediğini alabileceğini söyledi. Habîb, o ana kadar hayatı hep savaş meydanlarında geçen biri olarak hazine ve mallardan uzaklaşarak silah deposuna yönelip silahı aldı. Ömer bu durum karşısında Habîb b. Mesleme'nin nasıl bir savaşçı olduğunu anlamış oldu.¹²⁴ Bu hadiseyle ilgili Hz Ömer'in Habîb'e, " Sen iyi ganimet elde eden birisin" ve "Sen mızrağı sağlam birisin"¹²⁵ şeklinde söylediği rivayetler de mevcuttur. Hz. Ömer'in Habîb b. Mesleme'yi bu şekilde denemesi, önemli görevlere atayacağı kişileri farklı açılardan değerlendirdiğini göstermektedir.

Hz. Ömer'in vali görevlendirmeleri İbn Asâkir'in Tarihi'nde şu şekilde verilmektedir. Halife Ömer, Hâlid b. Velîd'i azledip yerine Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ı, Şam fetihleri esnasında ise Yezîd b. Ebî Süfyân'ı Filistin ve civarına vali olarak atadı. Şurahbil b. Hasene'yi Ürdün'e, Hâlid b. Velîd'i de Dimaşk'a görevlendirdi. Habîb b. Mesleme'yi önce Humus'a vali yaptı sonra onu azledip yerine Abdullah b. Kart'ı atadı. İyâz b. Ganm'ı Cezire'ye vali olarak

¹²³ İbn Asâkir, *age.*, 12: 74.

¹²⁴ İbn Asâkir, *Târîh-u Medînet-i Dimaşk*, 12: 73, 74. Hattâb, *Habîb b. Mesleme*, 46, 47.

¹²⁵ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1: 323.

görevlendirdi, daha sonra onu azledip yerine Habîb b. Mesleme'yi atayıp sorumluluk bölgesine İrmîniye ve Azerbaycan'ı ekledi. Habîb'i bu görevden azlettikten sonra yerine Umeyr b. S'ad el-Ensârî ve Saîd b. Âmir b. Hizyem'i görevlendirdi.¹²⁶

Bu bölgelerin dışında Hz. Ömer, Kınnesrîn valisi, İslâm ordularının yenilmez komutanı Hâlid b. Velîd'i görevinden azlettikten sonra yerine Habîb b. Mesleme'yi vali olarak atadı.¹²⁷

Savaşçı bir ruha sahip olan Habîb b. Mesleme, daha yirmili yaşlarında Yermük savaşına komutan olarak katılmıştı. Burada daha genç yaşında parlak bir komutan olarak kendini göstermiş oldu. Hz. Ömer'in onu otuz üç yaşında Cezire'ye vali ve komutan olarak görevlendirmesi, daha sonra görev alanına sorunlu bir bölge olan İrmîniye'yi ve Azerbaycan'ı eklemesi Habîb'e çok değer verdiğini göstermektedir. Çünkü Hz. Ömer vali ve komutan atamalarında normal insanlarda bulunmayan, üstün özellikli kişileri seçerdi. O bölgeler haraç alınan ve halkının tam olarak Müslüman olmadığı yerlerdi. Böylece Habîb b. Mesleme, Hz. Ömer döneminde valilik ve komutanlık görevlerinde büyük tecrübe edindi. Bu askerî ve idarî deneyim onun Hz. Osman döneminde yapacağı fetihlerin etkisinin kalıcı olmasını sağladı.

2.3. Hz. Osman Döneminde Habîb b. Mesleme'nin Faaliyetleri

Müslümanların ikinci halifesi Hz. Ömer, yaptığı fetihler ve idare yöntemiyle yeri doldurulması zor bir şahsiyettir. Bir suikast ile yaralanmasının ardından kendisinden sonraki halifenin seçimini altı kişilik şûraya havale etti. Şûra heyetinin toplantısı neticesinde Abdurrahman b. Avf'ın yaptığı geniş istişarelerden sonra Hz. Osman, halife olarak seçildi. Halife biatten sonra fetih hareketlerini hız kesmeden devam ettirdi. Hz. Osman dönemi İslâm devletinin sınırlarını genişletse de idare yöntemine olan muhalefet isyana dönüşmüş ve gelişen olaylar neticesinde Hz. Osman şehit edilmiştir.

¹²⁶ İbn Asâkir, *age.* 12: 74.

¹²⁷ Güzel, *İrmîniye Fatihî Habîb*, 211.

2.3.1. Azerbaycan, Ermenistan ve Rumlarla Yapılan Savaşlarda

Habîb b. Meleme'nin Rolü

İslâm orduları Hz. Ömer'in hilafetinde İran, Cezire, Şam, İrmîniye ve Azerbaycan bölgelerinde önemli fetihler yaptılar. Fakat orada yaşayan halkın bir kısmı H 26 (647) senesinde yapılan antlaşmaları bozarak isyan etti. Velîd b. Ukbe, Azerbaycan ve İrmîniye'de yaşayan halk antlaşmayı bozunca onları tekrar hâkimiyet altına almak için sefer düzenledi. Halife, Azerbaycan'daki isyanları zamanında engelleyemeyen buranın emiri Utbe b. Ferkad'ı görevden aldı. Velîd b. Ukbe, Azerbaycan'a doğru hareket ederken öncü kuvvetlerin başında Abdullah b. Ubeyl'i görevlendirmişti. Abdullah, yolda birçok yeri ele geçirerek Azerbaycan halkını itaate zorladı. Azerbaycan ahalisi gelen ordu karşısında büyük kayıplar vereceklerini anlayınca, daha önce Huzeyfe b. Yemân'ın kendileriyle yaptığı anlaşmayı kabul ederek yeniden anlaştılar. Bu antlaşmaya göre her yıl seksen bin dirhem vergi vermeyi kabul etti. Daha sonra etraftaki bölgelere küçük birlikler çıkarıp on iki bin askerle Selman b. Rebia el-Bâhili'yi Ermenilerin üzerine gönderdi. Selman, emri altındaki on iki bin kişilik kuvvetle Ermenilerin bulunduğu bölgeye akın düzenleyerek onları yendi ve bol miktarda ganimet elde etti.¹²⁸

Şam valisi Muâviye, Hz. Osman'ın emriyle Habîb b. Mesleme'yi Şam askerlerinden oluşan bir orduyla yardıma gönderdi. İrmîniye bölgesinde Şam ve Irak askerleri birlikte savaştilar. Hatta bu sefer esnasında Irak ve Şam askerleri arasında Kur'an'ın kıraati konusunda ihtilaf çıkmış, ancak bu ihtilaf çok fazla büyümeden çözümlenmiştir.¹²⁹ Buraları tekrar Müslümanların hâkimiyeti altına alıp çok sayıda ganimet elde eden Velîd b. Ukbe, muzaffer bir komutan olarak Kûfe'ye dönmek üzere yola çıktı.¹³⁰

Rumların büyük bir ordu hazırlayarak Şam'da bulunan Müslümanlara doğru ilerlediği haberini alan Muâviye, durumu halifeye bildirip yardım istedi. Hz. Osman, Muâviye'den aldığı bilgiye istinaden Velîd b. Ukbe'ye Şamalıları destek kuvvet göndermesini isteyen bir mektup yazdı. Mektupta, “Kerem sahibi,

¹²⁸ Ali Muhammed Muhammed Sallâbî, *Hz. Osman Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, çev.

Ayhan AK, (İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2015), 180.

¹²⁹ Cevdet Paşa, *Kısa-ı Enbiya*, 1: 430.

¹³⁰ İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 7: 245. Algül, *İslâm Tarihi*, 2: 368.

cesaretli ve güvenilir bir adam komutasında, Şam'daki kardeşlerine sekiz, dokuz veya on bin kişilik takviye kuvvet gönder" yazıyordu. O esnada Azerbaycan seferinden Kûfe'ye dönüş yolunda el-Hadîse'de¹³¹ bulunan Velîd, halkı toplayıp halifeden gelen mektubu onlara okudu ve Selman b. Rebia komutasında üç gün içinde altı veya sekiz bin kişilik bir destek kuvveti hazırladı.¹³² Bir araya gelen iki komutan Sivas ve Malatya tarafından gelen Rum ordusuyla mücadele etmek üzere Anadolu topraklarına girdiler.¹³³ Habîb'in ve Selman'ın idaresindeki ordular beraberce Rum diyarında savaşp büyük başarılar kazandılar. Kaleler fethedip önemli miktarda ganimet ve esirler elde ettiler.¹³⁴

Bir başka rivayette ise Habîb b. Mesleme'ye, Selman b. Rebia el- Bahili'yi gönderen kişinin Saîd b. el-Âs olduğu şeklindedir.¹³⁵ Hz. Osman Velîd b. Ukbe'yi valilik görevinden azledip yerine Sa'îd b. el-Âs'ı görevlendirdiği için böyle bir nakil olmuş olabilir. Bir diğer husus ise Sa'îd b. el-Âs, valilik görevine getirildikten sonra Habîb'e Selman b. Rebîa ile gönderdiği destek kuvveti ile karıştırılmış olma ihtimalidir. Belâzurî de Rum ordusu ile yapılan savaşa destek için Selman'ı Velîd'in gönderdiği görüşünü daha doğru olarak kabul etmektedir.¹³⁶

2.3.2. Kıbrıs'ın Fethinde Habîb b. Mesleme

Akdeniz'de bir ada olan Kıbrıs'a, Muâviye'nin Halife Osman'ı uzun süren ikna çabaları sonrasında sefer kararı alındı. Muâviye ve Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh farklı güzergâhları kullanarak Kıbrıs adasında bir araya geldiler. Muâviye yıllık yedi bin dinar vermeleri şartıyla Kıbrıslılarla barış antlaşması imzaladı. Kıbrıs'tan çok sayıda esir ve ganimetle geri döndü.¹³⁷

¹³¹ İbnu'l-Esîr, *el- Kâmil*, 2: 573.

¹³² Taberî, *Tarih*, 5: 242. İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 7: 246.

¹³³ Cevdet Paşa *Kısa-ı Enbiya*, 1: 430.

¹³⁴ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 229. İbnu'l-Esîr, *el- Kâmil*, 2: 575.

¹³⁵ Hattâb, *Habîb b. Mesleme*, 39.

¹³⁶ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 229.

¹³⁷ Algül, *İslâm Tarihi*, 2: 373.

Kıbrıs seferi esnasında Habîb b. Mesleme, o dönem Bizans topraklarında bulunan Suriye'nin diğer bölgelerine fetihlerde bulunmuştur¹³⁸ Ancak tam olarak hangi bölgede savaştığına dair bilgi mevcut değildir.

2.3.3. İrmîniye Fetihleri

Müslüman tarihçilerin ifade ettiği İrmîniye bölgesi, sadece Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerden ziyade, Doğu Anadolu'yu ve Güney Kafkasya'yı da içine alan geniş bir coğrafyayı içine almaktadır. Müslümanlar, İrmîniye'yi dört veya iki bölgeye ayırmışlardı. Dört bölgeli taksime göre birinci bölgede, Sîsecan ve Erran şehirleri bulunmaktadır. İkinci bölgede, Cürzan, üçüncü İrmîniye'de Büsfürrecan, Debîl¹³⁹, Siracuttayr ve Bağrevend, dördüncü İrmîniye'de ise günümüzde Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Şimşat, Kâlîkalâ, Hılât, Erciş ve Bâcüneys şehirleri bulunmaktadır. Samsat'ın dördüncü İrmîniye; Kâlîkalâ, Hilat, Erciş ve Bâcüneys'in üçüncü İrmîniye de; Siracuttayr, Bağrevend, Debîl ve Büsfürrecân'ın ikinci İrmîniye; Sîsecan, Erran ve Tiflis şehirlerinin de birinci İrmîniye de olduğuna dair başka bir rivayet mevcuttur.¹⁴⁰

Yâkût el-Hamevî, İrmîniye'yi, büyük ve küçük İrmîniye olarak iki bölgeye ayırdı. Büyük İrmîniye'yi, Bâbü'l-Ebvâb'tan başlayarak doğu Anadolu ve Ahlât bölgeleri, Küçük İrmîniye'nin ise Tiflis ve çevresi olduğunu söylemektedir. İslâmiyet'ten önce Bizans İrmîniyesi'nin merkezi Kâlîkalâ, İran İrmîniyesi'nin merkezi ise Debil olarak bilinen Dvin şehridir.¹⁴¹

Bu bölgelerin İrmîniye adıyla anılmasının bir sebebi şu şekilde açıklanmaktadır. Müslümanlar bölgeye geldiklerinde ilk karşılaştıkları milletin Ermeniler olması ve diğer bölgelerin de bu isimle anılmasıdır. Bir diğer görüş ise bu isimlerin Bizans'tan alındığı şeklindedir. Bizans İmparatoru burayı dört

¹³⁸ Taberî, *Tarih*, 5: 252, 262. İbnu'l-Esîr, *el- Kâmil*, 2: 286. İbn Kesir, *İslâm Tarihi*, 7: 252.

¹³⁹ Dvin (Debîl), o dönemde İrmîniye'nin önemli şehirlerinden biri olup Erivan'ın güneyinde Artaxata (Artaşat) harabelerinin kuzeyinde bulunur. Günümüzde önemini kaybedip küçük bir köy haline gelmiştir. Arapça Dvin olarak isimlendirilmiştir. Dvin şehrini İran İrmîniye'sinin merkezi olması için Sasani imparatoru II. Hüsrev kurmuştur. Müslümanlar burayı ele geçirdikten sonra da İrmîniye'nin merkezi olarak kalmıştır. M. Streck, "Dvin" *İA*, 3: 682, 683.

¹⁴⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 225.

¹⁴¹ Güzel, *İrmîniye Fatihî Habîb*, 212.

bölgeye ayırmış ve her bölgeye ayrı yöneticiler atamıştır. Müslümanlar da aynı taksimi kullandıkları için Ermenilerin bulunmadığı Gürcistan gibi diğer bölgeler de İrmîniye olarak isimlendirilmiştir.¹⁴²

Müslümanların İrmîniye fetihleri ile ilgili verilen bilgiler ve tarihler tarihçileri arasında farklı şekilde nakledilmektedir. Fetihlere şahit olan Sebeos ve sonrasında Leontius yabancı kaynaklar açısından önemlidir. Müslüman tarihçiler arasında ise Belâzurî elde ettiği bilgiler açısından doğru malumatlar vermektedir. Herakleios'un ölümü, Suriye ve İran fetihleri, 640 yılında bu bölgenin fetih yolunu açmıştır. İyâz b. Ganm, Habîb b. Mesleme ve Selman b. Rebia İrmîniye'nin farklı bölgelerine akınlar düzenlemiş, ancak bu fetihler kalıcı olamayınca ordular daha sonra geri çekilmiştir. Kalıcı olan fetihler Hz. Osman döneminde yapılmış ve bölgenin önemli merkezleri Müslümanların hâkimiyeti altına girmiştir.¹⁴³

Bu bölgeye daha önce İyâz b. Ganm komutasında İslâm orduları m. 640 senesinde yaz mevsiminin bitiminde gelmiştir. Bu fetih hareketinde İyâz, Bitlis ve Ahlat şehirlerine kadar ilerlemiştir. Hatta bu dönemde Ararat bölgesi ve Debîl yakınlarına kadar gelmiş olma ihtimali de vardır.¹⁴⁴ Ancak kalıcı ve etkili fetihler, Habîb b. Mesleme ve Selman b. Rebia'nın İrmîniye fetihlerinin üçüncü seferi H yirmi dört-yirmi beş (645-646) senesinde kuzey doğu yönünden ilerleyerek başlamıştır.¹⁴⁵

Ebü'l-Ferec'in verdiği bilgiye göre Muâviye, 647 yılında Habîb b. Mesleme ile beraber bir orduyu İrmîniye üzerine göndermiştir. Habîb'in burada fena bir adam olarak tanımlanmış olması onun Bizans tarafından sevilmeyen ve korkulan biri olduğunu göstermektedir. Ebü'l-Ferec, Habîb'in buralarda fetihler yaptığını, diğer kaynaklarda bahsedilmeyen baskınlar yaptığını ve geri döndüğünü kaydetmektedir. Bu dönemde Kapadokya civarında bulunan Kaysâriye de başka bir ordu tarafından fethedildiği kaydedilmektedir.¹⁴⁶

¹⁴² Nebi Gümüş, *İlk Dönem İslâm-Gürcü İlişkileri*, (Rize: Karadeniz Basın Yayın, 2007) 33, 34.

¹⁴³ Streck, "İrmîniye" *İA*, 4: 317, 318.

¹⁴⁴ Valter E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, çev. Mehmet Özey, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000), 289, 290.

¹⁴⁵ Mithat Eser, "İlk Dönem İslâm Tarihinde Muş ve Çevresi", *İSTEM*, 11/22 (2013): 49.

¹⁴⁶ Abû'l-Farac, *Tarih*, 1: 180.

2.3.3.1. Kâlikâlâ (Erzurum)'nın Fethi

Bizans İrmîniye bölgesinin merkezi olan Kâlikâlâ şehrinin ilk ismi Bizans İmparatoru II. Theodosios'a atfen Theodosiopolis olarak bilinmektedir. Ermeniler ise buraya Karin veya Karnoi-Kalak adını verdiler. Bizanslılar tarafından bu isim Yunanca Karintis olarak adlandırılmıştır.¹⁴⁷

Bir diğer rivayette ise Rumların emirlerinden biri olan Ermenyakos, öldükten sonra yerine karısı Kâli emir oldu. Emirlik görevini üstlenen Kâli, bu şehri yaptırıp Kâlikâlâ ismini verdi. Bu kelime, Kâli'nin ihsanı, hediyesi anlamına gelmektedir. Ayrıca Kâli, şehrin kapılarından birine resmini yaptırdı. Araplar bu kelimeyi Arapça Kâlikâlâ olarak ifade ettiler.¹⁴⁸

Kâlikâlâ, bütün İrmîniye bölgesine hâkim olabilmek için ele geçirilmesi gereken önemli bir merkez olarak görülmektedir. Bizans'ın en doğu sınırında sağlam güvenli bir kaleye sahipti. Aynı zamanda burası, Trabzon-Tebriz ipek yolunun kontrol noktası ve Ermenilerin Bizans ile irtibatını kesecek stratejik bir şehirdir.¹⁴⁹

Daha önce Şam ve el-Cezire bölgelerinde fetihlerde bulunan Habîb b. Mesleme'nin, Şirak (Ani) ve Vanand (Kars) bölgelerini de içine alan İrmîniye fetihleri için en uygun kişi olduğunu düşünen Hz. Osman onu buralara görevlendirdi. Habîb, yaptığı fetihlerle daha önce de Hz. Ömer'in dikkatini çekmişti. Hz. Osman'ın onu Şam valisi Muâviye aracılığı ile de görevlendirdiği belirtilmektedir. Habîb b. Mesleme komutasındaki ordu, Şam ve Cezire halklarından oluşan dört bin atlı ve iki bin yaya olmak üzere altı bin kişiydi. Belazuri'de bu sayı sekiz bin olarak belirtilmektedir.¹⁵⁰ Aldığı emir üzere Şam'dan yola çıkan Habîb b. Mesleme, Torosların Hades geçidini aşarak Cezire bölgesine ulaştı. Buradan Doğu istikametinden ilerleyerek ilk fetih yeri Kâlikâlâ'ya vardı.¹⁵¹

Habîb, yukarıda belirtildiği üzere altı bin veya sekiz bin kişilik Şam ve Cezire halkından oluşan bir ordu ile Kâlikâlâ'ya geldi ve şehri kuşattı. İlk

¹⁴⁷ Cevdet Küçük, "Erzurum", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları 1995), 11: 321.

¹⁴⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2: 574.

¹⁴⁹ Gürbüz, "Abdurrahman Gazi", 1161.

¹⁵⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 227, 228.

¹⁵¹ Ali İpek, "Şam'dan Kars'a Fetih Ordusu" *KÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/ (Kars: 2015), 45.

çatışmalarda halkı kaleye sığınmaya zorladı. Halk şehri savunamayacaklarını anlayınca cizye vermek ya da şehri terk etmeleri şartıyla barış antlaşması yapmayı talep ettiler. Habîb b. Mesleme, Ermenilerle¹⁵² şehri terk etmeleri veya cizye vermeleri şartıyla antlaşma yaptı. Bu antlaşmayla halkın çoğu şehri terk ederek Rum beldelerine sığındılar. Böylece Habîb, şehrin boşaltılmasını sağlamış oldu. Şehri terk eden Ermeniler arasında liderleri Ermînyakus da bulunmaktaydı.¹⁵³ Osman Gürbüz, Erzurum şehri ile ilgili makalesinde Ermînyakus'un patrik olmadığı aksine Malatya, Sivas, Konya ve Aksaray'dan İstanbul'a kadar uzanan bir yerin ismi olduğu değerlendirmesini yapmaktadır. Şehri terk eden patriğin de Maryan (Müryan) olduğunu söylemektedir.¹⁵⁴ Habîb b. Mesleme, elindeki kuvvetlerle orada yaklaşık iki ay kadar kaldı çünkü elinde cihat için yeterli miktarda kuvvet bulunmuyordu.¹⁵⁵

Habîb, Erzurum'u 646 senesinde fethettikten sonra Bizans ordusunu mağlup etti ve oradan Van Gölü istikametinden Dvin ve Tiflis'e kadar gitti, ancak Theodoros Rştuni ile yapılan mücadele neticesinde geri dönmek zorunda kaldı. Theodor Rştuni 653 yılı sonrasında Muâviye ile antlaşarak İslâm devletine bağlılığını kabul etti. Ardından 654 yılında bölgeye tekrar gelip bazı prenslikleri kendine bağlayan Bizans ordusuyla mücadelede Müslümanlara yardım eden Rştuni, Muâviye tarafından Gürcistan ve Erran yöneticisi olarak atandı.¹⁵⁶ Erzurum'un fethi konusunda farklı tarihler zikredilse de en son zaferin 653 veya sonraki senede olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁷

Hız. Osman'ın fetihlerle ilgili önemli bir politikası vardı. Bir bölgeye sefer düzenlendiğinde önce komutanları kaleleri ele geçirirlerdi. Bu onlara koruma ve güvenlik sağlayan önemli bir stratejiydi. Habîb, fethettiği kalelere bir uç birliği yerleştirip bir sonraki sefere çıkmaktaydı. Hız Osman, Muâviye'ye mektup yazarak Şam ile el-Cezire halkından cihat ve ganimet isteyen kişileri Habîb b. Mesleme'ye destek olarak göndermesini istedi. Muâviye, ona iki bin kişilik bir

¹⁵² Külekçi, *Ermeniler*, 182.

¹⁵³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 227, 228.

¹⁵⁴ Gürbüz, "Kalikâla" 141.

¹⁵⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2: 574. Hattâb, *Habîb b. Mesleme*, 39. el-Ali, Habîb b. Mesleme, 36.

¹⁵⁶ Streck, "İrmîniye" *İA*, 4: 317, 318.

¹⁵⁷ Gümüş, *İslâm Gürcü İlişkileri*, 71.

destek kuvveti gönderdi. Kâlikâlâ'ya uç birliği olarak Şam'dan gelen bu iki bin kişiyi yerleştirdi. Onlara ikta arazisi verdi ve onları paralı asker olarak Kâlikâlâ'da bıraktı.¹⁵⁸ Böylece antlaşma sonucu büyük oranda boşalan şehre Müslümanları yerleştirmiş oldu.

2.3.3.2. Bizans Ordusuyla Yapılan Savaş

Habîb b. Mesleme, dördüncü İrmîniye bölgesinde yaklaşık sekiz bin askerle bulunuyordu. Malatya, Sivas ve Konya'da bulunan Ermeniakos'un Konstantin'e sığındığını ve yardım istediğini öğrendi. Müryan'ın, Rum kuvvetlerine destek olarak el-Lân, Ef haz, Semender ve Hazar halklarının da katıldığı seksen bin veya yetmiş bin kişilik bir orduyla kendisine doğru hareket ettiğini öğrenince Hz. Osman'a yazdığı bir mektupla bu durumu haber verip yardım talebinde bulundu. Oraya bizzat kendi emriyle gönderdiği Habîb'in yardım çağrısını alan Hz. Osman Kûfe valisi Sa'îd b. el Âs'a bir mektup yazdı. Halife mektubunda Habîb b. Mesleme komutasındaki orduya Selman b. Rebîa ile destek kuvvet göndermesini emrediyordu.¹⁵⁹

Habîb b. Mesleme'ye Selman b. Rebîa ile gelen takviye kuvvet geç kalınca Müryan, onun yanına kadar gelip Fırat'ın kenarına indi. Düşman kuvvetinin çok yakınlarına kadar gelmesi Habîb'i endişelendirdiği için etrafındakilerle bir toplantı yaptı. Cesur ve kahraman bir komutan olan Habîb, her zaman etrafındakilere danışır ve onların görüşlerine değer verirdi. Gece vakti askerlerinin arasında dolaşırken ateşin etrafında oturan bir gurubun yanına geldi. Ordusunda bulunanlar da kendisi kadar cesur ve tecrübeli savaşçılar olduğundan kendi aralarında yapılacak savaşla ilgili konuşuyorlardı. Konuşanlardan biri, "Habîb'in istişare heyetinde olsaydım ona şunu önerirdim. Bu işi Allah, bizim ve onun için bir zafer ve ferahlık kılacaktır inşallah" dedi. Habîb, onları dinlerken arkadaşı Habîb'e ne önerirdin dedi. O da, "Gecenin karanlığında önden atlıları gönderirdim, onlar düşmanla çarpışırken Habîb fecir vakti kalabalık askerleriyle gelir. Düşman destek kuvvet geldiğini zanneder. Allah onları şaşırtır ve şaşkınlıkla yenilgiye uğrarlar" dedi.

¹⁵⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 228. Sallâbî, Hz. Osman, 226.

¹⁵⁹ Belâzürî, age., 228.

Ordusundaki komutanlara gece baskını yapmak konusunda istişare ederken hanımı Ümmü Abdullah binti Yezîd bu konuşmayı duydu. Ümmü Abdullah, Habîb'e, "Yarın seninle nerede buluşacağım?" diye sordu. Habîb, hanımına, "Yarın Müryan'ın tahtının cibinliğinin yanında ya da cennette" diyerek karşılık verdi.¹⁶⁰ Ümmü Abdullah, eşi Habîb gibi cesur biri olduğunu burada göstermiştir.

Habîb bu istişarelerden sonra oradan ayrıldı. Kendisi cesaretiyle askerleri için örnek bir komutandı. Savaşa çıkarken askerlerinin önünde gider ve onlara, "Beni takip edin, geride kalanlar sıhhat ve afiyete ulaşamazlar" derdi. Ordusunda bulunanları savaşa teşvik etmek için şu konuşmayı yaptı. "Şayet onlar ve sizler sabrederseniz sizler Allah'a onlardan daha yakınsınız. Endişelenmez ve sabrederseniz Allah sabredenlerle beraberdir."¹⁶¹ Atlı süvarilerini çağırıp dolunayın olduğu yağmurlu bir gecede önden gönderdi. Sonra da şöyle dua etti. "Allah'ım, bize ayı göster yağmuru gizle, arkadaşlarımin kanını akıtma ve onları katında şehitlerden yaz." Bu duadan sonra askerleriyle gece vakti Kırkgözeler (Çipak) ve Hins (Dumlu) arasında,¹⁶² Bizans ordusuna saldırdı ve üzerine gelen düşman askerlerini öldürdü. Müryan'ın tahtının cibinliğine vardığında hanımının kendisinden önce oraya geldiğini gördü. Gösterdiği bu kahramanlıktan dolayı Hanımı Ümmü Abdullah, Araplar arasında kendisi için cibinlik kurulan ilk kadın oldu.¹⁶³

Utbe b. Cahdem ve el- Celendeh el-Absî, Müryan'ın çadırında buluşmak üzere sözleşmişlerdi. Bu iki kişi savaş sonrasında Müryan'ın çadırının önünde öldürülmüş olarak bulundu.¹⁶⁴

Selman b. Rebîa cepheye ulaştığında Müslümanlar savaşı kazanmış ve Şamlılar çok sayıda ganimet elde etmişti. Kûfe'den gelen ordu ganimetten pay almak istediler. Orada bulunanlar buna karşı çıktılar ve Selman'ı öldürmekle tehdit ettiler.¹⁶⁵

¹⁶⁰ Hattâb, *Habîb b. Mesleme*, 40.

¹⁶¹ İbn Asâkir, *Târîh-u Medînet-i Dimaşk*, 12: 74.

¹⁶² Gürbüz, "Abdurrahman Gazi", 1165.

¹⁶³ Taberî, *Tarih*, 5: 248. İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 7: 246.

¹⁶⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2: 574. İbn Asâki, *Târîh-u Medînet-i Dimaşk*, 12: 75.

¹⁶⁵ Habîb b. Mesleme ve Selman b. Reabia arasında meydana gelen ihtilaflar ile ilgili farklı tarih ve olaylar verilmektedir. İki komutan arasında meydana gelen bu ihtilaflı

Bu ihtilaflı durumu Habîb b. Mesleme, Muâviye'ye bildirdi, o da Hz. Osman'a sorup cevabını bekledi. Halife Osman ganimetlerde Şam halkının payı olduğunu söyledi. Selman'a da bir mektup yazarak Erran'a savaşa gitmesini emretti. Böylece sorun çözülmüş oldu.¹⁶⁶

Hz. Osman'ın ganimeti paylaşmalarını emreden bir mektup gönderdiğine dair farklı bir bilgi de mevcuttur. Halifeden gelen mektubu, Habîb b. Mesleme'nin orada bulunanlara okuduğu ve onların da "İşittik ve itaat ettik" diyerek ganimeti paylaştıkları belirtilmektedir.¹⁶⁷ Hatta Hz. Osman'ın bu sorunu Habîb b. Mesleme'yi Şam'a göndererek önlemiş olduğuna dair bir başka rivayet de bulunmaktadır.¹⁶⁸

İbn A'sem'in verdiği bilgiye göre Habîb b. Mesleme Samsat'a geldiğinde bu savaş yaşanmıştır. Habîb'den gelen yardım talebi üzerine Hz. Osman Velid b. Ukbe'den takviye kuvvet göndermesini istemiştir. O da Selman b. Rebia komutasında destek kuvveti hazırlayıp savaş bölgesine göndermiştir. Habîb bu haberi alınca arkadaşları ile istişare edip onlar gelmeden savaşı kazanabileceklerini söyleyip ani baskınla Müryan'ı mağlup etmiştir. Selman gelince ganimet konusunda ihtilaf çıkmış ve aralarında ciddi münakaşalar yaşanmıştır. Durumu Muâviye vasıtasıyla halifeye bildiren Habîb, gelen cevaba istinaden ganimeti paylaşmıştır. Hz. Osman, Selman'ı İrmîniye bölgesine göndermiş Habîb'i ise bulunduğu yerde bırakmıştır.¹⁶⁹

Kâlîkâla'nın fethi ve sonrasında yapılan savaşta Habîb'in uyguladığı strateji ve manevi güç sayesinde kendilerinden sayıca çok fazla olan Bizans ordusunu hezimete uğratıp kaçmalarını sağladı. Müslümanlar kazanılan zafer neticesinde çok sayıda ganimet ve esir elde ettiler.¹⁷⁰

durum Hazarlar ile yapılan mücadele başlığı altında değerlendirilecektir.

¹⁶⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 229. Taberî, *Tarih*, 5: 311. İbn Asâkir, *Târîh-u Medînet-i Dimâşk*, 12: 76. Külekçi, *Ermeniler*, 183.

¹⁶⁷ Sallâbî, *Hz. Osman*, 226, 227.

¹⁶⁸ İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye bin Ebî Süfyan*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010), 69.

¹⁶⁹ İbn A'sem, *Fütûh*, 1-2, 341, 342, 343.

¹⁷⁰ Taberî, *Tarih*, 5. 242. Sallâbî, *Hz. Osman*, 201, 232.

2.3.3.3. Kemah, Merbala, Ahlât, Muks, Büsfürcan ve Erciş Fetilerinde Habîb b. Mesleme'nin Rolü

Müryan'ın ordusunu gece baskını ile hezimete uğrattıktan sonra Habîb, Kâlîkalâ'ya döndü. Müslümanların, ilk dönem fetihlerinde Anadolu'nun kuzeyinde ulaştıkları en uç nokta olan Kemah kalesi, Habîb b. Mesleme tarafından kuşatıldı. Fakat Kemah Kalesi bu muhasara neticesinde fethedilemedi ve Habîb b. Mesleme, Kâlîkalâ'ya dönmek zorunda kaldı.¹⁷¹

Habîb b. Mesleme, Kâlîkalâ'yı bir ordu merkezi olarak kullanıp fetihlerden sonra oraya dönüyor ve bir sonraki seferine yöneliyordu. Habîb oradan hareket ederek Pasinler ve Bagrevend (Eleşkirt) yolu üzerinden Van Gölü havzasında el-Herek ile Deştü'l-Verek arasında bir bölgeye geldi.¹⁷² Bu yerin ismi Merbala veya Mirbâlâ olarak geçmektedir. Ahlât (Hılât) patriği, ödeyeceği vergi ve bazı hediyelerle Habîb b. Mesleme'nin yanına geldi. Habîb b. Mesleme gelen elçiye iyi karşılayıp ona güzel muamelede bulundu, ancak bu hediyeleri kabul etmedi.¹⁷³ Patrik'in yanında daha önce İyâz b. Ganm'ın kendilerine vermiş olduğu eman name vardı. Bu eman nameyi İyâz, onun canı, malı ve ülkesi için ödeyeceği vergi karşılığında vermişti. Habîb, İyâz'ın verdiği eman nameyi aynen kabul edip uygulayacağını patriğe bildirdi.¹⁷⁴ Daha sonra yoluna devam ederek Ahlât şehrine geldi.

Ahlât şehrinde bir müddet kalan Habîb, Sebaniye bölgesine doğru yola çıktı. Buraya vardığında yanına Muks şehrinin emiri geldi. Muks, o dönemde Büsfürcan'a bağlı bir bölgeydi. Kendisinin yanına barış antlaşması yapmak için gelen emir'e ülkesini ikta olarak verdi.¹⁷⁵ Daha sonra bir eman name yazıp emire verdi ve onun yanına da bir adamını koyarak onları geri gönderdi.¹⁷⁶

Habîb, Muks'ta kalıp askerlerini Bâcüneys ve Erciş'in köylerine fetih için yönlendirdi. Gönderdiği askeri birlik buralarda halktan cizye ve baş vergisi toplayarak döndüler. Bu durum neticesinde cizye alınan bölgelerin ileri gelenleri Habîb b. Mesleme'nin yanına gelerek bazı isteklerde bulundular. Habîb, yanına

¹⁷¹ Güzel, *İrmîniye Fatihî*, 213.

¹⁷² İpek, *Fetih Ordusu*, 46.

¹⁷³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 230.

¹⁷⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2: 574. Hattâb, *Habîb b. Mesleme*, 41.

¹⁷⁵ Yâkut, *Mu'cemü'l-Buldân*, 5: 180.

¹⁷⁶ Güzel, *İrmîniye Fatihî Habîb*, 213.

gelen kişilerin isteklerini dikkate alarak buraların haracını onlara ikta olarak verdi.¹⁷⁷

2.3.3.4. Erdişat, Debîl, Aşüş, Nahcivan, Zâtu'l-Lücûm, Sirâctayr, Bağrevend ve Sîsecan Fetihlerinde Habîb b. Mesleme'nin Rolü

Habîb b. Mesleme, Erciş ve civarındaki bölgeleri ele geçirdikten sonra Erdişât'a geldi. Erdişât, içinde kırmızı renkli bir boya bulunan Kırmız'ın bir köyüdür. Sasun, Müküs, Erciş ve Murat Çayı civarlarında fetihlerde bulunduktan sonra Ararat bölgesine, Artaşat (Artaksata yakınları) üzerinden Debîl'e doğru devam etti.¹⁷⁸ Oradan Kürt Nehri'ni geçip Merc-u Debîl'e gelen Habîb b. Mesleme, İrmîniye'nin merkezi şehri aynı zamanda İran Ermenilerinin merkezi Debîl (Dvin)'i kuşatma hazırlıklarına başladı.¹⁷⁹

Habîb b. Mesleme, Debîl'in yakınına gelince öncü kuvvet olarak süvarilerini gönderip kendiside şehrin kapılarının önüne kadar geldi. Şehir halkı bu baskı ve kuşatma karşısında kalelerine sığınmak zorunda kaldılar. Debîl halkı kalelerinden Müslüman kuvvetlerine ellerindeki silahlar, oklar ve taşlarla saldırdı. Habîb b. Mesleme kaledekilerin savunması karşısında, kalenin etrafında mancınıklar kurup kaleye ve şehre taş attırdı. Bu baskıya dayanamayan şehir halkı Habîb b. Mesleme'den eman ve barış istediler. Habîb, onların isteklerini geri çevirmeyerek eman verip antlaşma yaptı.

Bu antlaşmada Habîb, Debîl halkına şunları yazdı.

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

Bu ahitname, Habîb b. Mesleme ile Debîl halkı Hristiyanlarına, Yahudilerine, hazır olanlara ve olmayanlara yazılmıştır. Ben, sizlerin canlarına, mallarına, kiliselerine, mabetlerine ve şehrinizin surlarına eman verdim; sizler emniyettesiniz. Bize düşen, cizye ve haraç ödemeye devam ettiğiniz sürece sizlere verdiğimiz sözü tutmak, ahde vefa göstermektir. Allah şahit oldu; şahit olarak Allah yeter.”

Bu ahitnameyi Habîb b. Mesleme mühürleyip Debîl halkına teslim etti.

Bu durumla ilgili de şair bir şiir söylemiştir.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 230.

¹⁷⁸ İpek, *Fetih Ordusu*, 46.

¹⁷⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2: 574. Yâkut, *Mu'cemü'l-Buldân*, 2: 438.

¹⁸⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 231. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2: 574. Yâkut, *Mu'cemü'l-Buldân*, 2: 439.

Dvin'e Mogk (Botan suyundaki Boti Kürtlerinin) İlbeyli Vardik'in rehberliğinde tekrar gelen Habîb, şehirde Hristiyanların dışında Mecûsi ve Yahudilerin bulunduğunu gördü. Ayrıca bu dinlere mensup kişilere ait ibadethanelerde mevcuttu.¹⁸¹ Yaptığı antlaşmada Habîb bu din mensuplarına da değinmiştir.

Muâviye, Theodore Rştuni ile 653 yılında bir antlaşma yapmıştır. Antlaşmaya göre Müslümanlar Ermenistan'da asker bulunduracaklar, Ermeniler ise on beş bin kişilik bir atlı birliği hazır tutacaklardı. Bu birliğin ihtiyaçlarını Ermeniler karşılayacak ancak bu birlik Suriye bölgesine gitmeyecekti. Ermeniler yedi yıl vergi ödemeyeceklerdi. İhtiyaç halinde Müslümanlar Bizans saldırılarına karşı ordu göndereceklerdi.¹⁸²

Yukarıdaki antlaşma maddeleri ile ilgili olarak o dönem Ermeni yazarlarından Sebeos bazı farklı hükümlerden bahsetmektedir. Onun verdiği bilgilere göre, Ermeniler, üç yıl cizye ödemeyecekler, bundan sonrası için cizye miktarı ve antlaşma süresini kendileri belirleyecekler, iaşesini Müslümanların karşılaması şartıyla on beş bin atlı birlikten oluşan milli bir ordu bulundurabilecekler ve iç işlerinde serbest bir Ermeni idaresine sahip olabileceklerdir. Sebeos, bu konuda Ermenilerin bir talebi olmadan Müslümanların komutanının kendisinin taahhütte bulunduğunu belirtir. Bunun yanı sıra Ermeni kalelerinde herhangi bir Arap askeri veya memurunun bulunmayacağını söyleyip Bizans saldırısı durumunda da talep edilen miktarda Müslümanların destek kuvvet göndermeyi taahhüt ettiğini belirtir. Şehrin bulunduğu stratejik konum itibariyle Habîb b. Mesleme fetihten sonra Dvîn'e bir karargâh kurmuştur.¹⁸³

Habîb'in Debîl halkıyla yaptığı antlaşmayla onlara yaşama özgürlüğü tanıması mabetlerine dokunulmaması, ibadetlerini yapmaları ve dinlerini yaşamaları konusunda serbestiyet tanınması Ermenilerin Müslümanlara karşı olan bakışlarını değıştirmiştir. Müslümanları Bizans'tan daha özgürlükçü ve müsamahakâr olarak algılamalarını temin etmiştir.

¹⁸¹ Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, 1: 214, 215.

¹⁸² Kaegi, *Bizans*, 293.

¹⁸³ Nebi Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler" *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 1: 211, 212.

Habîb b. Mesleme, Ermenilerin merkezi şehri Debîl'i antlaşma yoluyla aldıktan sonra çevre bölgelere emniyeti sağlamak amacıyla birlikler gönderdi. Süvariler ilk olarak Debîl yakınlarında bulunan Curna¹⁸⁴(Garni)¹⁸⁵,yı ele geçirdiler. Curna'dan devam eden süvariler Eşüş, Zatu'l-Lücm (Gemliler), el-Cebelu'l-Kunte ve Vâdi'l-Ahrar'a kadar ilerleyip Rumlara yaptıkları ani baskınlarla Debîl'in çevresindeki bütün köyleri ele geçirdiler.¹⁸⁶

Habîb b. Mesleme, İrmîniye bölgesinde fetihlerini sürdürürken bazı önemli geçiş noktalarına garnizonlar yerleştirdi. Alagöz Dağı eteklerinde bulunan Aruc (Aşoş-Eşüş) bu garnizonlardan biridir. Aruc, Kars ve Erivan arasında bir bölgede bulunmaktadır. Askeri geçiş ve kervan yolu üzerinde bulunan Aruc her zaman canlılığını korumuştur. Dönemin güçlü yönetici ve hükümdarları buraya hükmetmek istediler. Müslümanlar arasında Aruc'a karargâh kuran ilk komutan Habîb b. Mesleme olmuştur. Ermeni kaynakları Habîb b. Mesleme'nin Aruc'a yerleştiğini ve İslâm hâkimiyetini bölgede sağlamaya çalıştığını belirtirler. Habîb b. Mesleme, Aruc'ta kaldığı esnada Ermeni beyleri arasındaki anlaşmazlıkları çözüme kavuşturmak için başvurduğu kişi oldu. Müslümanlar bu şekilde oranın güvenliğini sağlamış ve orada İslâm hâkimiyetini yerleştirmeye çalışmıştır. Habîb b. Mesleme Aruc'tan gönderdiği birliklerle Arpaçay Havzası ve Kars Çayı boylarını hâkimiyet altına aldı.¹⁸⁷

Günümüzde Gürcistan sınırları içerisinde yer alan Ahıska şehrinin ve çevresinin Hz. Osman döneminde Habîb b. Mesleme tarafından fethedildiği bilgisi verilmektedir. Fetih 642 yılında gerçekleşmiştir.¹⁸⁸ Ancak bu fetihle ilgili fazla bir bilgi mevcut değildir. Fethin tarihi ile Hz. Osman dönemi uyuşmamaktadır, dolayısıyla bu fethin, Hz. Ömer döneminde gerçekleşmiş olma ihtimali yüksektir.

Habîb, yaptığı fetihlerden sonra bölge halkına bir eman yazısı verdi. Buna göre, halk vergisini ödeyecek, Müslümanları misafir edecek ve düşmana karşı yardımcı olacak. Handmîr ve Şirâk'a bağlı bölgelerde yaşayanların yıllık sekiz

¹⁸⁴ Yâkut, *Mu'cemü'l-Buldân*, 2: 129.

¹⁸⁵ Ali İpek, Ercan Cengiz, "Müslümanların Aras Boylarının Fetihlerinde Önemli Bir Karargâh Aruc", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (2016), 24.

¹⁸⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 231. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2: 574.

¹⁸⁷ İpek, Cengiz, "Aruc", 21, 22, 23, 24.

¹⁸⁸ İdris Bostan, "Ahıska" *DİA*, (İstanbul: TDVY, 1988) 1: 526.

milyon dirhem vergi ödedikleri kaydedilmektedir. Habîb b. Mesleme'nin fethinden önce, Şirak ve Vanand dâhil İrmîniye'nin genelinde bir karışıklık vardı. Bölgedeki iç çekişmeler hanedan ailelerinin sürekli el değiştirmesine sebep oluyordu. Siyasi istikrarın bozulduğu böyle bir dönem Habîb için önemli fırsat oldu ve oda bunu değerlendirip iyi bir zamanlamayla fetihlerini tamamladı.¹⁸⁹

Bu bölgede Müslümanlar ile Bizans kuvvetlerinin bir mücadelesi olduğu Ermeni kaynaklarında bildirilmektedir. Habîb b. Mesleme'nin yaptığı İrmîniye fetihleri Bizans Kırallı II. Konstans'ı endişelendiriyordu. Konstans, Katolikos Nerses'in de teşvikleriyle Mauryanus komutasında bir orduyu Müslümanların üzerine gönderdi. Ermenilerle birlik olan Mauryanus, İrmîniye'nin zor kış şartlarında Arapların mağlup olacağını düşünüp Aruc'daki Müslümanlara ani bir baskın düzenledi. Beklemedikleri bir anda gelen baskın karşısında Müslümanlar geri çekilmek zorunda kaldılar. Habîb, Aras Nehri'ni geçerek Begrevand'da bulunan Zarehavan'a geldi. Baharın gelmesiyle Maurianus Nahçıvan'da Müslümanlar tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Böylece İrmîniye de Bizans hâkimiyeti sona ermiş oldu. Burada Müslümanlarla işbirliği yapan Ermeni Komutan Theodoros Rştuni'nin de büyük katkısı oldu.¹⁹⁰

Debil'den sonra Habîb, en-Neşeva (Nahçıvan)'ya geldi. Büsfurcân, Errân'a bağlı bir beldeye verilen bir isimdir. Nahçıvan ise Büsfurcân'ın şehri olup o dönem buralara ve Bâbü'l-Ebvâb'a hâkim olan yönetici Anû Şirvan'dı.¹⁹¹ Errân üzerine giden Müslüman akınları, buraya doğudan değil de güneybatıdan, Nahçıvan üzerinden ilerlediler. Habîb b. Mesleme Nahçıvan'ı ele geçirdikten sonra oranın halkı ile bir antlaşma yaptı ve onlara şu fermanı verdi.

“Bismillahirrahmanirrahim.

Bu ferman Habîb b. Mesleme tarafından Neşeva (Nahçıvan) şehri ahalisine, onun burada olan-olmayan kâhinlerine ve Yahudilerine verildi. Ben, sizin güvenliğinizi, malınızı, mülkünüzü, kilise ve ibadethanelerinizi ve şehrinizin hisarlarını koruma altına aldım. Siz emin-emandasınız ve biz sizinle yaptığımız anlaşmayı o zamana dek yerine getirmeyi taahhüt ederiz ki siz ona uyarsanız ve cizye verirsiniz. Allah buna şahittir.

Ferman, Habîb b. Mesleme'nin mührü ile tasdik olunur.”¹⁹²

¹⁸⁹ İpek, Cengiz, “Aruc”, 25.

¹⁹⁰ İpek, Cengiz, “Aruc”, 26.

¹⁹¹ Yâkut, *Mu'cemü'l-Buldân*, 4: 286, 287.

¹⁹² Ziya Bünyadov, *VII.-IX. Asırlarda Azerbaycan*, Rusçadan çev. Cabbar Cabbarov, Hasan Alizade, (Bakü: Şark-Garb Yayınları, 2007), 94, 99.

Nahcıvan'ın Habîb b. Mesleme tarafından tek başına değil, Selman b. Rabia ile beraber fethedildiği başka bir kaynakta belirtilmektedir.¹⁹³

Kars'ın doğusu ve güneyinde bulunan arazilerden geçen Arpaçay'ın sağ tarafı o dönemlerde Şirak (Şüregel) olarak adlandırılıyordu. Belâzurî buraları dördüncü İrmîniye'de Siractayr olarak bildirmiştir. İslâm ordularının fethettiği yerler arasında yer alan Vanand, Yukarı Pasin'den başlayıp Çıldır Gölü'ne kadar uzanan alan ile Kars Çayı havzasını kapsamaktadır. O dönem Kamsarakan ailesinin idaresinde bulunan bu yerlerin merkezi Kars şehri olarak bilinmektedir.¹⁹⁴

Habîb b. Mesleme, fetihlerine devam edip Siracuttayr ve Bağravend'e birlikler gönderdi. Bu bölgenin patriği, Habîb b. Mesleme'ye gelerek bazı vergiler ödemek üzere antlaşma teklif etti. Habîb, gelen patrikle, belirli miktarda vergi ödemeleri, Müslümanları misafir etmeleri ve düşman saldırılarına karşı kendilerine yardım etmeleri şartıyla antlaşma yaptı. Yine Büsfürrecân bölgesinin patriği de gelip bütün ülkesinin ödeyeceği vergiye ek olarak kendi ülkesi ile birlikte Hasâyılta ve Efâriste toprakları içinde Habîb b. Mesleme ile antlaşma yaptı.¹⁹⁵ Habîb, buralarda yaptığı fetihler ve antlaşmalarla Müslümanlar için bir tampon bölge oluşturdu. Böylece Ermenilerin ve Gürcülerin bir araya gelip Bizans ile irtibata geçmesine mani oldu.

İslâm hâkimiyeti açısından önem arz eden bu bölgeler Kafkas fetihleri için önemlidir. Kafkas tarafına hareket eden Habîb b. Mesleme, Aşoş (Arpaçay kenarlarında Akbaba)'a vardı. Bazı kaynaklarda buralardan bahsedilmeden Şirak'a indiği nakledilir. Habîb b. Mesleme'nin burada bir karargâh kurmuş olma ihtimali yüksektir. Çünkü buradan Şirak ve Begrevand üzerine birlikler gönderip oraları antlaşma yoluyla fethetmişti. Bu bölgelerde siyasi bir birlik olmadığından oradan gelen patrikler antlaşma yapmak zorunda kalmışlardı.¹⁹⁶

İçerisinde sahâbe, tabiin ve Allah'a inanmış kişilerin bulunduğu Habîb b. Mesleme komutasındaki Şam ordusunun, merkezi Kars olan Siractayr ve

¹⁹³ Reşad Aziz Oğlu Mustafa, "Tiflis Emirliği" (Doktora Tezi, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, 2013), 44.

¹⁹⁴ İpek, Fetih Ordusu, 47.

¹⁹⁵ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 231. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2: 574.

¹⁹⁶ İpek, Fetih Ordusu, 48.

Begrevand bölgelerini fethiyle; Aras Vadi'si, Arpaçay Havza'sı ve Kars Çayı civarları Müslümanların hâkimiyetine geçmiş oluyordu. Buraların iskânı ile ilgili bilgiler mevcut değildir, ancak antlaşma maddesinde yer alan can ve mal güvenliği için orada bir birlik bırakmış olma ihtimali de mevcuttur.¹⁹⁷

Habîb b. Mesleme, buradan Cürzân tarafına ilerleyerek Errân'dan¹⁹⁸ sonraki belde olan ve Debîl'e on altı fersah uzaklıktaki Nahçıvan ile Gence arasındaki dağlık bölge Sîsecân'a kadar geldi.¹⁹⁹ Burada bulunanlar önce teslim olmayıp savaşmayı tercih ettiler. Müslümanlar, Sîsecân halkının ciddi mukavemeti ile karşı karşıya kaldılar. Habîb ve arkadaşlarının savaş tecrübesi düşmanın savunmasını kırıp onları hezimete uğrattı. Habîb, burası ile beraber Vays beldesine de hâkim oldu. Sîsecân kalesinde bulunanlar vergi vermek üzere Habîb ile antlaşma yaptılar.²⁰⁰

Debîl civarında bulunan, Sirvan, Maskat ve Şaberan beldeleri savaş yapılmaksızın fethedilen yerler içerisindedir. Böylelikle Ermenistan bölgesinin önemli şehirlerinden olan Kâlîkalâ'dan sonra bir başka Ermeni şehri Debîl ve çevresi de Habîb b. Mesleme tarafından fethedilmiş oldu.²⁰¹ Bu bölgelerin fethini tamamlayan Habîb b. Mesleme ve birlikleri Cürzan üzerinden Tiflis'e doğru harekete geçti.

2.3.3.5. Cürzan, Tiflis ve Doğu Gürcistan Fetihlerinde Habîb b.

Mesleme'nin Rolü

Kâlîkalâ ve civarında bulunan bölgelerdeki fetihleri tamamlayan Habîb b. Mesleme ordusuyla Cürzan'a doğru harekete geçti. Habîb b. Mesleme ve askerleri, Zatu'l-Lücm'a geldiğinde dinlenmek ve hayvanlarını beslemek üzere atlarının eyerlerini ve (gemlerini) çıkardıkları bir bölgeye vardılar. Müslümanlar dinlenirken bölge halkından bir gurup gelip baskın yaptı ve Müslümanları kılıçtan

¹⁹⁷ İpek, Fetih Ordusu, 49.

¹⁹⁸ Errân (Arrân), Araplar ve Türkler Aras ile Kura nehirleri arasındaki Gence ve Karabağ şehirlerinin bulunduğu bölgeye bu ismi vermişlerdir. A. Zeki Velidi Togan, "Arrân", *İA*, MEB, 1: 596.

¹⁹⁹ Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldan*, 3: 297.

²⁰⁰ Belâzürî, *Fütühu'l-Büldân*, 231. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2: 574. Hattâb, *Habîb b. Mesleme*, 41.

²⁰¹ Külekçi, *Ermeniler*, 183.

geçirmeye başladı. İslâm ordusu bozguna uğrayıp dağıldı. Kaçabilenler çevredeki dağlık bölgelerin kabilelerine sığınarak kurtuldu diğerleri öldürüldü. Ürken atlarını dizginleyemeyen Müslümanlar onları bıraktılar. Gürcüler gittikten sonra kalan eşyaları ve hayvanları topladılar. Müslümanlar beklemedikleri anda gelen bu baskının şaşkınlığını atlattıktan sonra düşmanın kendilerinden aldığı eyer ve hayvanları ele geçirmek için peşlerinden gittiler ve onlarla savaştılar. Baskın yapan grubu yakalayan Müslümanlar onların çoğunu öldürdü, mallarını ve hayvanlarını geri aldılar. Buraya Zatu'l-Lücm (gemlik) denilmesinin sebebi; Müslümanları sıkıntıya düşüren bu hadisenin olmasıdır.²⁰²

Yolda karşılaştıkları bu sıkıntılı durumu atlatan Habîb b. Mesleme ve ordusu Cürzan'a ulaştı. Burada Habîb'in yanına Cürzan patriğinin (Kral) elçisi Nikolas Teopilas²⁰³ gelip halkın ve patriğin gönderdiği mektubu ona verdi. Elçi, Habîb'den kendilerine bir antlaşma ve eman name vermesini istedi. Habîb, gelen elçiye patrik ve halkına ulaştırmak üzere şu antlaşma metnini yazdı.

“Elçiniz Nukli, bana ve yanımdaki Müslümanlara geldi ve sizin durumunuzu anlattı. Bizler, Allah'ın bize ihsanda bulunduğu ve yücelttiği bir ümmetiz; gerçekten de Allah'ın ihsanı bu şekildedir. O'na sonsuz salât ve selam olsun. Sizler bizim barışımızı sevdiğinizi söylediniz. Ben göndermiş olduğunuz hediye miktarını tespit ettirdim ve onu cizyenizden düştüm. Nukli, hediyelerinizi getirdi. Yanımdaki mü'minlerle değerlerini hesapladık (mal ve para olarak) yüz dinar olarak tespit ettik. Bunu her yıl göndermeniz gerekmez, fakat her aile için cizye olarak tam bir dinar gerekir, bedel olarak başka bir şey kabul edilmez.²⁰⁴ Size bir eman yazdım; burada şartları tespit ettim; eğer bunu kabul eder ve uygularsanız ne âlâ; yoksa Allah ve Resûlü adına savaşa hazır olunuz. Hidayette olanlara selam olsun.”²⁰⁵

Gürcü yöneticinin elçi gönderip barış istemesinin sebebi olarak gelen orduya mukavemet edemeyeceklerini düşünceleri olduğu değerlendirilmektedir. Karşı koyarlarsa halkın zarar göreceğine ve bu durumun lehlerine olmayacağına karar vermişlerdir.²⁰⁶

Habîb b. Mesleme, Cürzan'dan sonra oraya bağlı bir yer olan Tiflis üzerine geldi. Tiflis, Gürcistan'ın doğusunda, Kür (Kura) Nehri'nin aktığı dik yamaçlı vadinin iki yakasında kurulmuş kadim bir şehirdir. Şehir ismini, Mtabari'nin kuzey doğu yamaçlarında bulunan sıcak su kaynaklarından almıştır. Persler

²⁰² İskender, *Fütûhat*, 43.

²⁰³ İskender, *Fütûhat*, 43.

²⁰⁴ Ebû U'beyd Kasım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, thk. Dr. Muhammed A'mmâre, (Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1989-1409) 297.

²⁰⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 232. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2: 575.

²⁰⁶ Gümüş, *İslâm Gürcü İlişkileri*, 55.

tarafından tahrip edilen şehrin kalelerini inşa ettikten sonra Kral Wahtang'ın oğlu Daçi tarafından ülkenin başşehri buraya nakledildi. Tiflis daha sonraları, Persler, Bizanslılar ve Hazarlar tarafından ele geçirildi.²⁰⁷ Habîb b. Mesleme'nin Tiflis'e geldiği yıllarda Gürcüler, Kral Mtavar II. Stefanos tarafından idare edilmekteydi. Stefanos daha sonraki yıllarda ülkeyi iki oğlu Mir ve Arçil arasında paylaştırmıştı.²⁰⁸

Tiflis'i fetheden kişi Gürcü kaynağında Mervan²⁰⁹ olarak belirtilse de tarihi akışa bakıldığında Habîb b. Mesleme'nin orayı fethettiği anlaşılmaktadır. Bu konuda yapılan değerlendirme de Gürcüce kaynakta belirtilen Mervan Kru'nun Hz. Peygamber ile olan akrabalığının, ondan sonra halife olduğunun ve Gürcistan'ın ilk kez Mervan tarafından fethedildiğinin tarihi bilgiler açısından bir tutarlılığının olmadığı geniş olarak analiz edilmiştir. Bu kişinin Emevi Halifesi II. Mervan olabileceği Bogveradze tarafından öne sürülmektedir.²¹⁰

İlk dönem Arap Coğrafyacıları Erran ile Tiflis'i aynı bölgede göstermektedirler. Hatta Tiflis'in Erran'ın bir şehri olduğunu söylemektedirler, oysaki Erran, Azerbaycan'ın kuzey bölgelerine verilen isimdir.²¹¹

Habîb b. Mesleme, Tiflis yakınlarına gelince halk onunla barış antlaşması yapmak istedi. Gürcü tarihçiler Habîb b. Mesleme'nin yanına gelen elçinin II. Stefanos tarafından gönderildiğini söylemektedirler. Fakat o dönemde Stefanos ülkeyi oğulları Mir ve Arçil arasında paylaştırmıştı; kendisi de Gürcistan'ın batısında bulunmaktaydı. O dönemde Tiflis Hazar Türklerinin hâkimiyeti altındaydı. Habîb'e gelen elçi yönetici vasfı olan biri değil, daha çok dini unvanı olan bir kişidir.²¹² İrmîniye bölgesinde yapılan fetihlerde gelen bütün elçilerin İslâm Tarihi kaynaklarında Patrik olarak ifade edilmesi onların dini bir kişilikten ziyade yönetici vasfı olan kişiler olması gerekir. Bu unvan Roma döneminden kalma halkın yöneticilerini ifade etmektedir. Dolayısıyla gelen elçi siyasi lider,

²⁰⁷ Mustafa Aydın, "Tiflis", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları 2012), 41: 150.

²⁰⁸ Marie Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi*, çev. Hrand d. Andreasyan, (Ankara: TTK Basımevi, 2003), 197.

²⁰⁹ Brosset, *Gürcistan*, 202.

²¹⁰ Gümüüş, *İslâm Gürcü İlişkileri*, 51, 52.

²¹¹ Mustafa, "Tiflis Emirliği" 40.

²¹² Mustafa, "Tiflis Emirliği" 45.

Kartli Eristavi olma ihtimali yüksektir.²¹³ Habîb Tiflis halkına elçi vasıtasıyla şu antlaşma metnini yazdı.

“Rahman ve Rahim Olan Allah’ın Adıyla

Bu vesika, Habîb b. Mesleme’den Cürzanü’l-Kırmız’daki Mencilis’in Tiflis halkına, canları, (çocuklarınız ve ahaliniz)²¹⁴ kiliseleri, havraları, mabetleri ve dinlerine dokunulmamak üzere verilmiştir. Onlar da zelil olduklarını kabul edecekler ve her aile için bir dinar cizye vereceklerdir. Sizler cizyeyi azaltmak için evlerinizi birleştirmeyeceksiniz; bizler de daha fazla cizye almak üzere evlerinizin sayısını arttırmayacağız. Sizler bize dostluk gösterecek, Allah ve Resûlü’nün düşmanlarına gücünüz yettiğince düşmanlık göstereceksiniz. Muhtaç olan Müslümanları bir gece, kitap ehlinin bize helal olan yiyeceğinden bilinen kadarıyla yedirmek üzere misafir edeceksiniz. Yanınızda yolunu kaybetmiş bir insanı, en yakın Müslüman muhitine ulaştırmak sizin görevinizdir. Eğer Mü’minlerle aranızdaki yol kapalı ise bu sizin vazifeniz değildir. Eğer tövbe eder ve namaz kılarsanız, sizler bizim din kardeşlerimiz olursunuz, yoksa cizye ödeyeceksiniz. Müslümanları herhangi bir şey meşgul eder ve düşmanlarınız da sizlere saldırırsa bu durumdan Müslümanlar sorumlu değildir. Yine bu durum sizinle olan antlaşmanın bozulması demek değildir. Allah’a ve Resûlü’ne itaatten yüz çevirirse, savaştan başka çaremiz kalmaz. Allah hainleri sevmez. Ribah’ın yazdığı bu antlaşmaya Abdurrahman b. Hâlid, el-Haccac ve İyâz şahitlik ettiler.²¹⁵ İşte sizin lehinize ve aleyhinize olan hükümler bunlardır. Allah ve melekler şahit oldu; şahit olarak Allah yeter.”²¹⁶

Habîb b. Mesleme, bu eman nameyi ve İslâm dinini anlatmak için de Abdurrahman b. Cez’ es-Sülemi’yi beraberinde bir mektupla Tiflis halkına gönderdi. Mektupta Abdurrahman’ı Kur’an ehli ve âlim biri olarak tanıtmaktaydı. Abdurrahman’ın Tiflis’te yaptığı tebliğ faaliyetleri neticesinde çok sayıda Gürcü Müslüman oldu. Daha sonra ki dönemde ise Müslümanların sayısı hızla çoğalmaya devam etmiştir.²¹⁷ Ayrıca Habîb’in kendisine verilen hediyeleri de hesaplayıp cizyeden düşmesi halkın İslâm’a olan ön yargılarını kırmış ve meylini arttırmıştır.²¹⁸ Bu antlaşma Cürzan halkı ile yapılan antlaşma ile benzerliler göstermektedir ve bir nevi devamı niteliğindedir.²¹⁹

Bazı kaynaklarda Tiflis’in Hz. Ömer zamanında, kendisinin özel isteği ile İyâz b. Ganm tarafından fethedildiği bildirilmektedir.²²⁰ Her ne kadar Hz. Ömer

²¹³ Gümüş, *İslâm Gürcü İlişkileri*, 56.

²¹⁴ Ebû Ubeyd *Kitâbu’l-Emvâl*, 296.

²¹⁵ Taberî, *Târih*, 5: 151.

²¹⁶ Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 232, 233. 2: 36. Ebû U’beyd, *Kitâbu’l-Emval*, 296, 297.

²¹⁷ Nebi Gümüş, Taniel Nakaidze, “Bilim, Ahlak ve Sanat Bağlamında Çağdaş İslâm Algıları”, *Gürcistan’da İslâm Algısı*, ed. Cenciz Batuk, Hasan Atsız, (Samsun: Canik Belediyesi, 2011), 2: 132.

²¹⁸ Nebi Gümüş, “XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri” (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2000), 31.

²¹⁹ Gümüş, *İslâm Gürcü İlişkileri*, 73.

²²⁰ Mustafa, “Tiflis Emirliği” 43.

döneminde İslâm orduları o bölgelere gelmiş olsalar da Tiflis fethedilememiştir. Bu dönemde yapılan ilk seferler ve fetihler kalıcı olamadı. Hz. Osman döneminde Habîb b. Mesleme ve Selman b. Rebia'nın yaptığı fetihlerle Müslümanlar İrmîniye bölgesine hâkim oldular.

Yaklaşık seksen yıl sonra halife I. Velîd döneminde (705-715) Müslümanların Hazarlar ile yaptığı mücadele de Tiflis karargâh ve destek vazifesi görmüştür. Müslümanların o bölgedeki valisi, Cerrâh b. Abdillâh el-Hakemî tarafından Habîb b. Mesleme'nin Tiflis halkına verdiği emanı, olduğu gibi kabul edip yenilenmiş ve vergiler bir miktar arttırılmıştır.²²¹ Belâzürî'de Cerrâh'ın hangi dönemde vali olduğu belirtilmemekte olup Necip İskender de bu vesikanın Habîb'in verdiği ilk eman ile aynı zamanında olduğunu yazmaktadır. Burada Raşit Mustafa'nın ve Nebi Gümüş'ün²²² görüşü esas alınmıştır. Cerrâh'ın verdiği eman namenin metni şu şekildedir.

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla!

Bu belge, el-Cerrâh b. Abdillâh'tan Cürzan Köylerinden Mencelis'in Tiflis halkına verilmiştir. Onlar Habîb b. Mesleme'nin kendilerine verdiği ve cizye ödemenin zellilik olduğunu belirten eman mektubunu bana getirdiler. Habîb'in onlarla yaptığı antlaşmaya göre, Cürzan köylerindeki Kuhuvît'teki Ta'âm ve Dîdana mevkilerindeki ve Mencelis'teki Evâra ve Sâbîna'daki üzüm bağları ve değirmenleri, her yılda bir defa, iki defa değil, yüz dirhem vergi vermek şartıyla onlara aittir. Ben, onların bu emanı ve sulhunu tasdik ettim; onlardan daha fazla alınmamasını emrettim. Benim bu vesikam kime okunursa, onlara aykırı iş görmesin inşaallah el-Cerrâh yazdı.”²²³

Müslümanlar, Tiflis halkıyla yaptığı bu antlaşmalarla Gürcüleri düşman saldırısına karşı korumayı taahhüt etmiş oldular. Onlara dilerini yaşama özgürlüğü verip kiliselerine, manastırlarına arazilerine ve evlerine dokunulmayacağı hususunda garanti verdiler. Ayrıca onların Kur'an'ın ifadesiyle Ehli Kitap olduklarını söyleyip dini bir delil sunmuşlardır. Müslümanlar, antlaşma metninde cizyeyi de çok düşük tutarak halkın İslâm dinine olan bakışını yumuşatmışlardır.²²⁴

Tiflis'in fethinden sonra Habîb b. Mesleme, Gürcistan'ın iç kısımları, uç bölgeleri ve Kafkasların ilerisine doğru hareket etti. Bu bölgelerdeki fetihler sadece Belâzürî'de zikredilmektedir. İlk olarak Doğu Gürcistan'ın kuzeyinde

²²¹ Mustafa, age. 53.

²²² Gümüş, *İslâm Gürcü İlişkileri*, 76.

²²³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 233. İskender, *Fütûhat*, 50.

²²⁴ İskender, *Fütûhat*, 55.

bulunan Kesfebis;²²⁵ yukarı Kür havzasında bulunan, Cavaheti olarak da bilinen Cevârih; Berzaa ve Tiflis arasında yer alan Kisâl (Kazak)²²⁶; Kur nehri ile Kışay Nehri arasında yer alan, büyük bir tepenin üzerinde kurulu ve toprak kale²²⁷ olarak bilinen Hunân;²²⁸ Gürcüce sağlam kale anlamına gelen, Doğu Gürcistan'ın yukarısındaki Semsehî;²²⁹ Hunân ve Tiflis arasında, Hunân'a on fersah uzaklıkta İbn Kendeman kalesi olarak da bilinen el-Cerdman²³⁰ ve Küstescî'yi²³¹ fethetti.

Habîb fetihlerine devam ederek Şavşat'a geldi. Şavşat, günümüzde Türkiye sınırları içerisinde yer alan, Artvin ilinin Gürcistan'a sınırı olan bir ilçesidir. Arsiyan dağının batısı ile Nigali bölgesinin doğusunda yer alır. Kuzeyinde ise Çoruh Nehri'nin bir kolu olan Acara Nehri bulunmaktadır. Habîb b. Mesleme, fetihlerinin devamında burayı da Müslümanların hâkimiyeti altına aldı.²³²

Kaheti bölgesinde, Kür Nehri'nin kuzeyinde, Lori mıntıkasında bulunan Bâzelît'i²³³ ve yukarıda zikredilen bölgeleri antlaşma yoluyla fethetti. Bölge halklarıyla yapılan antlaşmaya göre, onların kanları akıtılmayacak, mabetleri duvarları (kaleleri) aynen korunacak ve onlar da buna karşılık toprakları için vergi vereceklerdir.²³⁴

Yukarıda adı geçen yerlerden Küstescî haricindekiler batı Albanya hâkimiyetindeki bölgelerdir. Küstescî ise orta asırlarda Kür Nehri'nin Hazar Denizi'ne döküldüğü yere verilen isimdir. Tarihçi F. Kırzioğlu, Küstescî'nin

²²⁵ Kesferbis, Orta kür (Kura nehri) mevkinde bulunmaktadır. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 1: 216.

²²⁶ Mustafa, "Tiflis Emirlîği" 46. Kasak, Sağ taraftan Kür Nehri'ne karışan Akıstafa Çayı ve aşağıdan da Kazarların boyuna göre isimlendirilen yerdir. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 1: 216.

²²⁷ Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldan*, 2: 391.

²²⁸ Khunân, Borçalı Khıram Çaylarının bitiştiği yerde bulunan ve Türklerin bir boyunun Hunlar'ın adıyla bilinen bir kasabadır. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 1: 216.

²²⁹ Samsakhi, Ahıska'da Borcom Boğazı geçidinin bulunduğu; Ahıska, Koblıyan ve Poskov bölgelerini kapsayan; Gürcüce üç kale anlamına gelen Samtzkbi (Sami Çıkhe) bölgesidir. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 1: 216.

²³⁰ Cerdeman, Gökçeöl ve Gence arasındaki dağlık bölgelere verilen isimdir. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 1: 216.

²³¹ Küstesci, Acara bölgesi olduğu tahmin edilmektedir. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 1: 216.

²³² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 233.

²³³ Bazalet, Tiflis'in kuzey-batısında, Aragvi ve Kısani Çayları arasında bulunan bir bölgedir. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 1: 216.

²³⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 233. İskender, *Fütûhat*, 53, 54.

Acara bölgesinde olduğunu söylemektedir. Buraların idaresi aynı yönetime bağlı olduğu için Habîb b. Mesleme hepsi ile aynı antlaşmayı imzalamıştır.²³⁵

Habîb daha sonra, Tayk ve Şavşat arasında bulunan Kalercit; Kür Nehri ile Paanauri Gölü arasında dağlık bir bölge olan Seryâlit (Tiryalet);²³⁶ Doğu Gürcistan'da, Kartli'nin doğusunda bulunan Kaheti bölgesi yani Hâhît (Kahit);²³⁷ Hereti yakınında Tiflis'in yukarısında bulunan Hûhit;²³⁸ Türkiye'nin kuzeydoğusunda bulunan Ardahan (Ertahal-Ardahal) ve Babu'l-Lâl (Babu'l-Lâl)²³⁹ ahalisi ile antlaşma yaparak fethetmiş oldu.

Bu yerleşim bölgelerinden sonra Habîb, Samsiye memleketinden sonra gelen, Tiflis liman şehri ile Babu'l-Lân kalesi arasında yer alan Sennâriyye²⁴⁰ ve Gürcistan'ın Kaheti bölgesinin kuzeyindeki Dağıstan'da yer alan Dûdaniyye'de bulunan halk ile vergi ödemeleri şartıyla antlaşma yaptı.²⁴¹

Yukarıda adı geçen bölgelerin halklarıyla akdedilen antlaşmaların farklı kişilerle yapılması, o bölgelerin tek bir yönetim altında olmadığını göstermektedir. Ayrıca adı geçen elçinin, yerli halkın dini temsilcisidir. Yerli halk tamamen merkezi otoriteye bağlı olmamış kısmen bağımsız olmuşlardır.

Habîb b. Mesleme'nin fethettiği yerlerden biri de Girdiman'dır. Girdiman, hiçbir zaman Gürcülerin hâkimiyeti altına girmemiş ve her zaman Mehranilerin asıl kalesi olmuştur. Burasını daha sonra Cevanşir, Hazarlar üzerine yaptığı savaşta ele geçirmiş ve oraya büyük bir kilise yaptırmıştır.²⁴²

²³⁵ Mustafa, "Tiflis Emirliği" 46.

²³⁶ Teryâlît, yukarı Khıram boyunda bulunan merkezi Şamşulde olarak bilinen Gürcüce Tiryaleti diye adlandırılan bölgedir. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 1: 216.

²³⁷ Khakhet, Tiflis'in doğusunda, Alazan ve Yura Çaylarının arasında bulunmaktadır. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 1: 216.

²³⁸ Khukhet, Tiflis'in güneydoğusunda, Yura ve Kür Nehirleri arasında bulunan, Garet (Kakhet) olarak ta adlandırılan yerdir. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 1: 216.

²³⁹ Bâbü'l-Lân, Tiflis şehrinin kuzeyinde Kafkasların büyük geçidi, Alan Kapısı olarak da adlandırılan Dar-Yal Boğazı'dır. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 1: 216.

²⁴⁰ Sanariye, dipnotta yapılan değerlendirmede bir kısım yazarların Sanarların aslında Çeçen-İnguş oldukları ve sonradan Gürcüleştikleri hatta onların Çerkez, Svan, Dağlı veya Arap olduklarını savundukları belirtilmiştir. Bir diğer değerlendirme ise Sanarların aslında Çanar oldukları onlarında Rion bölgesinde yaşayan ve Lazların ikiz boyu oldukları söylenmektedir. Gümüş, *İslâm Gürcü İlişkileri*, 64.

²⁴¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 233. İskender, *Fütûhat*, 53, 54.

²⁴² Mustafa, "Tiflis Emirliği" 46, 47.

Tiflis'in fethinden sonra Habîb'in daha önce fethettiği bazı şehirlere yerleştirdiği garnizonlardan birini de buraya yerleştirdi. Bu şekilde emniyeti sağlanan Tiflis'e Abbâsî halifesi Mütevekkil dönemine kadar Müslümanlar yerleştirilmiştir. Bu iskânların o bölgede İslâm dinin yaygınlaşmasında önemli katkısı olmuştur. Habîb b. Mesleme'nin Gürcistan fatihi olarak gösterilmesinin sebebi, onun Tiflis'i fethetmesi ve bu fethin de kalıcı olmasındandır. Habîb, Tiflis'in yanı sıra Gürcistan'ın doğusunda da Müslümanların hâkimiyetini sağladı.²⁴³

Habîb b. Mesleme'nin Tiflis ve çevre şehirlerde yaptığı fetihlerle Gürcistan da İslâm hâkimiyetini sağlamıştır. Tiflis'e yerleştirdiği askeri garnizonla bölgenin güvenliğini de sağlamış oldu. Hatta bu dönemde Ardanuç'a da bir askeri birlik yerleştirmiştir. Bu şekilde güvenliğin sağlanmış olması Müslümanların oraya yerleşmesini kolaylaştırmıştır.²⁴⁴

Tiflis ve çevre şehirlerin fethini tamamlayan Habîb, ordusunun bir kısmını Selman b. Rebia ile beraber Erran'a gönderdi. Selman ve Habîb'in askerleri ilk olarak Beylekan'a gelip oranın halkı ile antlaşma yaptı. Antlaşmaya göre; Beylekan halkının canları, malları ve şehrin surları güvende olacaktı. Ayrıca onlara cizye ve haracı da şart koştu. Sonra Habîb b. Mesleme Berza'a²⁴⁵ şehrine yönelip ordusunu Sürsür Nehri'nin kenarında bir araya topladı. Burası Berza'a'ya bir fersah uzaklıkta bir yerdi. Oranın halkı hemen teslim olmadı ve Habîb, Berza'alılarla günlerce savaşmak zorunda kaldı. Habîb, ordusuyla Berza'a ve köylerine her yönden saldırıya geçince halk antlaşma yapmak zorunda kaldılar. Habîb, Berza'a halkı ile Beylekan anlaşması üzerine sulh yaptı ve şehre girdi. Buradan Selman b. Rebîa'nın gönderdiği atlılarla birlikte Resâitîk ve er-Rân şehirlerini fethettiler. Birliklerini Şemkir üzerine gönderip orayı da fethetti. Bu fetihlerin ardından Selman b. Rebia Aras ve Kür Nehirleri'nin birleştiği yere giderek buralarda fetihlerde bulundu.²⁴⁶

²⁴³ Gümüş, *Osmanlı Gürcistan İlişkileri*, 31.

²⁴⁴ Gümüş, *İslâm Gürcü İlişkileri*, 65.

²⁴⁵ Berza'a, Terter suyunun Kura nehri ile birleştiği yere yirmi km. mesafede bir yerleşim yeridir. W. Barthold, "Berza'a" *İA*, MEB Yay. 2: 565.

²⁴⁶ Hattâb, *Habîb*, 42.

Yukarıda belirtilen bölgeleri Habîb b. Mesleme'nin değil Selman b. Rebia'nın ikinci kez fethettiği, ilkinin Hz. Ömer, ikincisinin ise Hz. Osman döneminde olduğu bir başka bilgi olarak verilmektedir.²⁴⁷ Bu bilgiye göre Selman, öncelikle Beylakan'a geldi sonra Berza'ya gelerek buraları antlaşma yoluyla aldı. Daha sonra kendisi Hizan'a gitti, bir komutanını da Cürzan'a gönderdi. Her iki şehir de antlaşma yoluyla alındı. Bu fetihleri takiben Selman, önce Muskat'ı barış antlaşması yaparak Belencer'e geçti. Selman, orada şehit olunca halife Osman, Habîb b. Mesleme'yi Belencer'e gönderdi. Habîb, bu emir üzerine Derbu'l-Hades'ten yola çıktı bölgeye ulaşp Cürzan halkının isteği üzerine onlarla antlaşma yaptı.²⁴⁸

İrmîniye fetihlerini tamamlayan Habîb b. Mesleme, bu durumu Hz. Osman'a bir mektupla bildirdi. Hz. Osman, Habîb'i önce İrmîniye'ye vali tayin etmeyi düşündü, fakat sonra onu hızlı hareket etmesi ve tecrübesinden dolayı Cezîre bölgesine savaşmak üzere göndermeye karar verdi.²⁴⁹ Hz. Osman, İrmîniye bölgesine vali olarak Huzeyfe b. el-Yemân el-Absî'yi tayin etti. Huzeyfe de Berza'a'ya gidip burası ile Kâlikâlâ arasına ve Cîzan'a memurlarını gönderdi. Bu esnada Hz. Osman'ın, Huzeyfe'den geri dönmesini ve yerine de Sıla b. Züfer el-Absî'yi bırakmasını isteyen bir mektubu gelince o da bu emri yerine getirdi.²⁵⁰ Habîb, Hz. Osman'ın emri gereği Humus'a geldi.²⁵¹

2.3.4. Bâbulebvâb (Derbend)'da Türklerle Savaş ve Malatya'nın Fethinde Habîb b. Mesleme'nin Rolü

Bâbulebvâb'ın, büyük Kafkas Dağları ile Hazar Denizi arasında bulunan bir kale olduğu nakledilmektedir. Burası Sâsânîler tarafından kale şehir haline getirilmiş ve daha sonra II. Yezdücerd tarafından kurulan Erran sınır eyaletinin merkezi olmuştur. Arap kaynaklarında buranın Farslar tarafından, “kapalı kapı”, “kapalı geçit” anlamına gelen “Derbend” olarak anıldığı belirtilmektedir. Yine Arapça “kapı, kapılar” anlamında el-Bâb ve sonraları Belâzuri'de de geçtiği

²⁴⁷ Güzel, *İrmîniye Fatihî Habîb*, 215.

²⁴⁸ Hayyât, *Tarih*, 202, 203.

²⁴⁹ Sallâbî, *Hiz. Osman*, 253.

²⁵⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 235.

²⁵¹ el-Ali, “Habîb b. Mesleme”, 36.

şekliyle Bâbulebvâb olarak isimlendirilmiştir. Son derece sağlam surları olan bu şehir, Herakleios'un müttefiki Hazarlar tarafından 629 yılında ele geçirilmişti.²⁵²

Habîb b. Mesleme, İrmîniye ve Gürcistan bölgelerinde fetihlerde bulunurken Selman b. Rebia, Erran ve Azerbaycan taraflarına Hz. Osman'ın emriyle yöneldi. Said b. As, Selman b. Rebia'yı el-Bâb tarafına fetih için gönderdi. Bâbulebvâb bölgesinin o dönem valisi olan Abdurrahman b. Rebia'ya bir mektup yazarak Selman'a yardımcı olmasını istedi. Selman b. Rebia ilk olarak Hazarların başkenti Belencer'e gelip orayı kuşattı. Şehrin etrafına değişik ebatlarda mancınıklar kurup orayı taş yağmuruna tuttu. Belencer halkı teslim olmayıp Türklerden yardım istedi. Türklerin yardımıyla iki ordu arasında şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Bu savaşa kadar Türkler, Müslümanların ölümsüz olduklarını düşünüyorlardı. Ancak bu savaşla beraber Türkler Müslümanlara karşı daha cesur hareket ettiler. Bu savaşta Zünnun lakabı ile anılan Abdurrahman b. Rebia şehit edildi. Müslümanlar bu savaşta yenilip iki guruba ayrıldılar. İçlerinde Selman b. Rebia'nın bulunduğu grup Hazar tarafına gidip el-Bâb'dan güvenli bölgeye ulaştı. Diğerleri sahil bölgelerinden Cilan ve Cürcan tarafına yöneldiler. Cilan ve Cürcan tarafına gidenlerin arasında Ebû Hureyre ve Selman-ı Farisî de bulunuyordu. Türkler bu savaşta öldürülen Abdurrahman b. Rebia'nın cenazesini alıp kendi ülkelerine defnettiler. Abdurrahman'ın kahraman ve yiğit bir komutan olmasından dolayı Türkler onun mezarına gidip onun vesilesiyle yağmur duasına çıkarlardı.²⁵³

Burada şöyle bir bilgi de verilmektedir. Hz. Osman, Abdurrahman'a Türklerle savaşmaması konusunda mektup yazmış, ancak Abdurrahman bu mektubu yanlış anlayıp Türklerle savaşmıştır. Hz. Osman Kûfe Valisi Said b. As'a mektup yazıp Selman'ı Bâbulebvâb'a savaşmak üzere göndermesini istemişti. Selman oraya vardığında mağlubiyet neticesinde geri dönem Müslümanlarla karşılaştı. Saîd, Abdurrahman'ın yerine ordunun başına Selman b. Rebia'yı getirdi. Selman'a yardımcı olması için Huzeyfe b. Yemân komutasında Kûfelilerden bir birlik gönderdi.²⁵⁴

²⁵² Saleh Muhammedoğlu Aliyev, "Derbend", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları 1994), 9: 164.

²⁵³ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 2.

²⁵⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 2, 3. Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, 1: 458.

Hazarların yoğun baskısı altında kalan Selman b. Rebia, Hz. Osman'dan yardım istedi. Hz. Osman kısa bir süre önce o bölgede önemli fetihlerde bulunan Habîb b. Mesleme'yi Şamlılardan oluşan bir orduyla yardıma gönderdi. Habîb, Selman'ın yanına gelince ordu komutanlığı konusunda anlaşmazlığa düştüler. Selman b. Rebîa, yönetim görevini üzerine alınca Habîb buna itiraz etti. Selman'a itaat etmeyi reddetti. Bunun üzerine Şamlılar Selman'ı öldürmek istediler. Kûfeliler ise siz bunu yaparsanız, biz de Habîb'e saldırır ve onu hapsederiz dediler. Bu durumu kabul etmezseniz sizden ve bizden çok sayıda ölenler olur dediler.²⁵⁵

Bu esnada orada bulunan Kufelilerden Evs b. Muğra şu şiiri okudu;
Eğer Selman'ı öldürürseniz, biz de sizin Habîb'inizi öldürürüz.
Eğer siz Osman b. Affan'a giderseniz biz de gideriz.
Adaletli davranırsanız doğrusu bu sınır vilayeti emirimizin vilayetidir.
Emir de askeri birlikle gelmektedir.
Biz sınır koruyucuları ve himayecileri olduk.
Geceleri her sınırdan ok atar ve düşmanı mağlup ederiz.²⁵⁶

Habîb ile Selman'ın arasında ganimet veya komutanlık konusunda anlaşmazlık çıktığına dair farklı rivayetler mevcuttur. Hatta bu konu daha önce de ganimet konusunda ihtilaf çıktığı şeklinde belirtilmişti. Bu durumun, Kûfeliler ile Şamlılar arasındaki ilk ihtilaf olduğu nakledilmektedir.²⁵⁷ Kûfelilerin bu tehdidi karşısında iş ciddi bir hal alınca Habîb geri çağrılarak olay büyümeden sonlandırılmıştır.

Kırzioğlu'nun yaptığı değerlendirmede,²⁵⁸ Habîb b. Mesleme vasıtasıyla İslâm egemenliğine giren İrmîniye ve Kafkas halkları kendilerine tanınan hürriyet sayesinde kendi dinlerini uzun süre yaşamışlardır. Habîb'in uyguladığı bu politika Türklerin Müslüman olmasını bir müddet ertelemiştir.

²⁵⁵ Taberî, *Tarih*, 5: 311.

²⁵⁶ İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 7: 264. Sallâbî, *Hz. Osman*, 189.

²⁵⁷ Taberî, *Tarih*, 5: 308. İbn Abdi'l-Berr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Âsım en-Nümerî el-Kurtubî, *el-İstiâ'b fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, nşr. Ali Muhammed el-Becavî, (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1992, 1412) 1: 320. İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 3: 3.

²⁵⁸ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 1: 217.

Yermük Savaşında Ebû Ubeyde b. Cerrah, Bizans askerlerini takip etmesi için İyâz b. Ganm komutasında bir ordu gönderdi. İyâz, Malatya önlerine kadar gelip şehir halkı ile cizye ödemeleri şartıyla bir antlaşma imzaladı.²⁵⁹ Malatya orduların geçiş bölgesinde bulunmasından dolayı stratejik öneme sahiptir. Rumlar bunun farkında olduğu için Malatya'nın savunmasına önem veriyorlardı. İyâz b. Ganm Fırat nehrinin kıyısında bulunan Şimsât'tan Habîb b. Mesleme'yi, Malatya şehrine fetih için gönderdi. Habîb, orayı H on yedi (638) senesinde fethetti.²⁶⁰ Bu, Malatya'nın Habîb tarafından yapılan ilk fethiydi. Malatya, Hz. Ömer döneminde kısa bir süreliğine de olsa Müslümanların eline geçti. Muâviye'nin Şam ve Cezire valisi olduğu dönemde Malatyalılar antlaşmayı bozunca Muâviye oraya Habîb b. Mesleme'yi tekrar gönderdi. Habîb, şehri savaş yoluyla ikinci kez fethedip oraya bir vali ile beraber Müslümanlardan paralı askerler yerleştirdi. Yapılan bu son fetihle İrmîniye bölgesinin önemli merkezleri, Tiflis, Erzurum ve Malatya Müslümanların hâkimiyeti altına girmiş oldu.²⁶¹

Bu dönemde Ebû Zer Şam'da divan görevlisi olarak bulunuyordu. Hacı ibadeti için Medine'de bulunduğu esnada Hz. Osman'ın uygulamış olduğu politikalar ve toplumdaki dini yaşayış ile ilgili çok sert eleştirilerde bulundu. Ebû Zer, Şam'a cihat maksadıyla gitmek için halifeden izin istemiş ve oraya gitmişti. Ancak Muâviye'nin Saray yaptırması onu rahatsız etmiş ve ona şunu söylemişti. “Ya Muâviye eğer bunu devletin hazinesinden yapıyorsan bu ihanettir. Eğer kendi paranla yaptırıyorsan bu israftır.” Muâviye bu sözlere ses çıkarmamaktaydı. Ebû Zer bir keresinde Şamlılara yaptığı konuşmada şunları söyledi. “Vallahi bilmediğim birçok şey ortaya çıktı. Bunlar ne Kur'an'da ne sünnette var. Hakkın söndüğünü batılın dirildiğini görüyorum. Doğrular yalanlanıyor Allah'tan korkmadan kayırmalar yapılıyor.” Bu konuşmaları duyan Habîb b. Mesleme, Muâviye'ye , “Ebû Zer Şam'ı senin aleyhine çevirecek dikkat et.” diyerek onu uyardı. Bu durumu Hz. Osman'a bildiren Muâviye halifeden Ebû Zer'i Medine'ye gönderme emrini aldı. Böylece Ebû Zer hemen Medine'ye hilafet merkezine gönderildi.²⁶²

²⁵⁹ Gökür Göğebakan, “Malatya”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 468-473.

²⁶⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 216. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2. 469.

²⁶¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 216. Kulekçi, *Ermeniler*, 186, 187.

²⁶² Zehebî, Şemseddîn Ebû Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz, *Tarihu'l-İslâm*,

2.3.5. Hz. Osman'ın Şehit Edilmesi ve Habîb b. Mesleme

Müslümanların yönetimle ilgili eleştirilerinin fiili müdahaleye dönüştüğü günlerde Hz. Osman Medine dışından gelen isyancılar tarafından evinde kuşatıldı. Hac dönemine denk gelen bu günlerde isyancılar, hacıların Medine'ye geri dönüp halifeye destek olmalarından korktular. Bu endişe ve diğer gelişen hadiseler neticesinde halifenin evindeki kuşatma iyice sıkılaştı. Hz. Osman, asilerin taşkınlıkları artınca çevre şehirlerdeki valilerden yardım istedi. Hz. Osman'ın yardım çağrısından sonra, Muâviye'nin Habîb b. Mesleme komutasında bir birliği, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in de Muâviye b. Hadîc komutasında bir kuvveti, Kûfelilerin de Ka'ka b. Amr ve Basralıların Mûcaşi' b. Mesûd es-Sülemi komutasında başka bir birliği gönderdikleri bilgisi asilere ulaştı. Bu bilgiler isyancıları iyice endişelendirdi ve baskılarını arttırdılar.²⁶³

Muâviye, Hz. Osman'ın yardım isteğini belirten mektubunu alınca Kınnesrîn'e vali olarak atadığı, ancak henüz oraya gitmemiş olan²⁶⁴ Habîb b. Mesleme'yi yanına çağırdı. Habîb'e, Hz. Osman kuşatma altında bana bu işi çözecek ve vazgeçmeyecek birini göster dedi. Habîb, Bu konuda kendimden başkasını bilmiyorum diyerek cevap verdi. Muâviye, "O halde senin öncü kuvvetin olacak, görüşü tenkit edilmeyen, nasihati dinlenen birini öner" dedi. Habîb, "Asker mi sivil de olur mu?" diye sordu. Muâviye, "Şamlı olsun" dediğinde Habîb, "Ordudan olsun dersin sana birini tavsiye ederim, diğerlerinden olunca, bilmediğim biri hakkında seni yanıltmak istemem" dedi. Muâviye bu sefer "Haydi ordudan seç o zaman" deyince Habîb de Yezîd b. Şucaa' el-Himyerrî'yi önerdi. Muâviye, Yezîd'i de çağırıp ikisine şöyle dedi: "Gidin ve Emire'l-Mü'minine yardım edin. Ey Yezîd! Sen acele et. Ey Habîb, eğer Hz. Osman hayattaysa onun dediklerini yapmak senin vazifendir. O sana neyi emrederse yap. Eğer oraya gittiğinizde halife öldürülmüşse onun ölümüne sebep olan ve yardım eden hiç kimseyi sağ bırakmayın. Eğer sen oraya varmadan bir haber gelirse, ilerleme yerinde dur ve emrimi bekle." Bu konuşmadan sonra Muâviye, Yezîd ile beraber bin kişilik bir süvari birliği gönderdi. Atlara binmeyip katırlarla

çev. Muzaffer Can, (İstanbul: Cantaş Yayınları, 1996) 6: 32, 33.

²⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 29, 30. İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 7: 307. Taberî, *Tarih*, 5: 360.

²⁶⁴ Hattâb, *Habîb b. Mesleme*, 44.

ilerlediler. Yanlarında da üzerinde bayraklar olan develer vardı. Yezîd önden hızlıca gidip Hayber yakınlarına gelince Hz. Osman'ın ölüm haberini aldı.²⁶⁵

İsyancılar, kendilerine gelen haberlerin verdiği endişeyle Hz. Osman'ı evinde şehit ettiler. Hz. Osman'ın yakınları onu öldürenlerin cenazeye zarar vermelerinden korkarak cenazeyi gece karanlığında alıp Bâki-i Gerkad'a götürdüler. Asilerden korktukları için gecenin karanlığından faydalanmışlardı. Defin işlemi bitince Şam'a gitmek üzere gece yola çıkanlar Vâdi'l-Kura'da (Busra)²⁶⁶ Hz. Osman'a yardım için gelen Habîb b. Mesleme komutasındaki süvari birliği ile karşılaştılar. Ona Hz. Osman'ın şehit edildiğini ve kendilerinin de cenazeyi defnettiklerini söylediler.²⁶⁷ Numan b. Beşir Şam yolunda elinde Hz. Osman'ın kanlı gömleğiyle ve Naile'nin kesilmiş parmaklarıyla Habîb'in bulunduğu yere geldi. Habîb, onları Muâviye'nin yanına gönderip bir müddet ondan haber bekledi. Daha sonra da Muâviye'nin emri ile Dımaşk'a geri döndü.²⁶⁸

Bu hadise Müslümanları uzun süre meşgul edecek bir iç savaşa sürükledi. Birçok bölgede fetih hareketleri yavaşladı hatta durdu. Bunu fırsat bilen İrmîniye bölgesindeki bazı şehir yöneticileri Bizans'la işbirliği yapıp antlaşmalarını bozdular. Bizans lehine antlaşmayı bozanlar Muâviye hilafet makamına gelince tekrar hâkimiyet altına alındılar.

2.4. Hz. Ali Döneminde Habîb b. Mesleme

İslâm ile şereflenmelerinin üzerinden çok zaman geçmeyen çeşitli kabilelere mensup ve farklı şehirlerden gelenler tarafından zorla alıkonulan ve şehit edilen Hz. Osman'ın ardından hilafet meselesi Hz. Ali'nin önüne geldi. Hz. Ali bu dönemde halife olmayı istememesine rağmen hem Medine'de bulunan sahâbenin isteği hem de isyancıların baskıları sonucunda bu görevi kabul etmek zorunda kaldı. Ayrıca Hz. Osman'ın şehit edildiği halde isyancılar şehri terk etmemişti ve bir kargaşa Medine'ye hâkim olmuştu. Hilafet konusunda Mısır'dan gelen isyancılar Hz. Ali'ye, Kûfe'den gelenler Zübeyr'e ve Basra'dan gelenler de

²⁶⁵ Zehebî, *Tarih*, 6: 153. İnbu'l-Cevzî, Ebû Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fî Tatihi'l-Mülük ve'l-Umem*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ-Mustafa Abdulkadir Atâ, (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993-1423), 5: 76, 77.

²⁶⁶ Abû'l-Farac, *Tarih*, 1: 182.

²⁶⁷ İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 7: 325.

²⁶⁸ İnbu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 77. Zehebî, *Tarih*, 6: 154.

Talha b. Ubeydullah’a teklifte bulundular, ancak hiçbiri kabul etmedi. Oysa asiler halife olmaya istekli çok kişi olacağını düşündükleri için gelen olumsuz cevaplar karşısında şaşırdılar.²⁶⁹

Asilerin Medinelileri toplayıp eğer iki gün içinde birini halife seçmezseniz Ali, Zübeyr, Talha ve birçok kişiyi öldüreceklerine dair rivayet²⁷⁰ tenkit edilmiştir. Esas olanın sahâbenin Hz. Ali’nin hilafeti konusunda birleştiği ve seçimin bu şekilde olduğudur.²⁷¹

2.4.1. Sıffin Savaşı’nda Habîb b. Mesleme

Hz. Osman’a yardıma giden Habîb b. Mesleme, onun şehit edildiği haberini aldıktan sonra Şam’a döndü. Şam’a geldiğinde halkın hamaset ve öfke ile dolu olduğunu gördü.²⁷²

Hz. Ali hilâfete geçince toplumun tamamı ona biat etmedi. Çeşitli sebeplerle biatten uzan duranlar oldu. Bunlardan bir kısmı Hz. Osman’ın kanını talep ediyordu, bir kısmı ise tarafsız olarak olayların neticesini bekliyordu. Böylece toplum bir bölünmenin içine girdi. Muâviye ve onu destekleyenler Hz. Ali’nin hilafetine biat etmeyen guruplardan biridir. Sıffin Vakası Hz. Ali ile bu muhalif gurup arasında gerçekleşecektir. Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr taraftarları ise Cemel Olayı’nda kendilerini göstereceklerdir.²⁷³

Hz. Ali’ye karşı en büyük gücü ve muhalefeti elinde bulunduran Muâviye’nin biat etmeme sebepleri özetle şunlardır: Hz. Ali’nin, Hz. Osman’ın şehit edilmesinde dahlinin olduğu, Hz. Osman’ın katillerini ordusunda barındırdığı ve en son olarak da onu valilikten almak istemesidir. Muâviye’nin bulunduğu konum ve güç itibarıyla valilikten azli hiç de kolay olmayacaktır.²⁷⁴

Hz. Ali halife olunca son iki halifenin Şam valisi olan Muâviye’yi azledip yerine Abdullah b. Ömer’i tayin etmek istedi, ancak İbn Ömer bu görevi kabul edemeyeceğini Hz. Ali’ye bildirdi. Bunun üzerine Şam’a Süheyl b. Huneysî’i vali

²⁶⁹ İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 7: 366.

²⁷⁰ Cevdet Paşa *Kıssa-ı Enbiya*, 1: 491.

²⁷¹ Algül, *İslâm Tarihi*, 2: 469.

²⁷² Hattâb, “Habîb b. Mesleme”, 45.

²⁷³ Aycan, *Muaviye*, 100.

²⁷⁴ Kenan Seyithanoğlu, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, (İstanbul: Çağ Yayınları, 1986) 2: 227.

olarak gönderdi. Şam'a gitmek üzere yola çıkan Süheyl'i yolda Habîb b. Mesleme süvarileri ile karşıladı ve ona şöyle dedi: "Eğer seni Hz. Osman gönderdiyse, hoş geldin, eğer başkası gönderdiyse, geri dön." Bunun üzerine Süheyl, Şam'a gidemediği için geri dönmek zorunda kaldı.²⁷⁵

Hız. Ali'nin halife olduğı andan itibaren devam eden ihtilaf ve iç çekişmeler ilk olarak Cemel Vakası'nda kendini gösterdi. Burada iki Müslüman ordu ilk kez karşı karşıya geldi. Bu ilk mücadelede kenarda durmayı tercih eden ve Hız. Osman'ın şehit edilmesini öne sürüp Hız. Ali'ye biat etmeyen Şam Valisi Muâviye, gelen elçi ve mektuplara rağmen bu fikrinden vazgeçmedi. Hız. Ali kendisine biat etmeyen Muâviye'yi itaat altına almak için yola çıktı. Hız. Ali hükümet merkezini Medine'den Kûfe'ye taşımıştı. Halifenin bu tercihi ile Medine şehri yaşanması muhtemel siyasi olaylardan uzaklaştırılmış oldu. Hız. Ali Kûfe'den Muâviye'nin üzerine doğru büyük bir ordu ile harekete geçti. Muâviye de ordusuyla Şam'dan çıkıp Fırat'ın aşağısındaki batı yakasında Sıffîn ovasında tek su kaynağının bulunduğu yere karargâhını kurdu. Böylece su kaynağını da kontrol altına almış oldu.²⁷⁶ Müslümanların ve Arap eşrafının sayısının azaltılmasının istendiğı, fitne kapısının ardına kadar açıldığı savaş alanında, Ali b. Ebî Talib ve Muâviye b. Ebî Süfyân arasında büyük bir fitne vardı. Bu durum Müslümanların zararına olduğu kadar düşmanlarının da faydasıydı. İki ordu Sıffîn'de yaklaşık üç ay savaşmaksızın bekledi. Su yüzünden çıkan tartışmalar ve küçük çaptaki çarpışmalara rağmen bu iki taraftan elçiler karşılıklı olarak gidip gelmeye devam ettiler. Hız. Ali, Muâviye'yi biat etmeye davet ediyor, Muâviye de Suriyelilerin yüksek sesle dile getirdiğı, Hız. Osman'ın katilleri teslim edilmedikçe biat etmeyeceğı fikrini sürekli öne sürüyordu.²⁷⁷

İbn Kesîr, Sıffîn Savaşı'nda karşılıklı görüşmeleri şu şekilde kaydetmiştir. Hız. Ali bir heyeti Muâviye'ye gönderdi. Heyette bulunan Adiy b. Hatim Muâviye'ye davasından vazgeçmesini ve Ali B. Ebî Talib'e halife olarak biat etmesini isteyen bir konuşma yaptı. Muâviye, ona cevaben, tehditlere boyun

²⁷⁵ Ali Muhammed Sallâbî, *Mü'minlerin Emiri Hız. Ali, Hayatı, Şahsiyeti ve Yaşadığı Çağ*, trc. Şerafettin Şenaslan, (İstanbul: Ravza Yayıncılık ve Matbaacılık, 2008) 608.

²⁷⁶ Sallâbî, *Hız. Ali*, 613, 614.

²⁷⁷ Aycan, *Muâviye*, 115.

eğmeyeceğini, savaşmaktan kaçınmadığını Adiy b. Hatim'in de Hz. Osman'ı öldürenlerden biri olduğunu söyledi.

Şebis b. Ribî' ve Ziyad b. Hafsa, Hz. Ali'nin üstünlüklerini anlattı, Muâviye'nin ona muhalefet etmemesini ve Allah'tan korkmasını söylediler. Muâviye bu sözlere şöyle cevap verdi:

“Siz beni cemaate ve itaate davet ediyorsunuz, cemaat diyorsanız, cemaat bizim yanımızdadır. İtaate gelince ben, Hz. Osman'ın öldürülmesine yardımcı olan bir adama nasıl itaat edeyim? Ama o Hz. Osman'ı öldürmediğini iddia ediyor. Biz onun bu iddiasını reddetmiyoruz. Onu, Hz. Osman'ı öldürmekle itham etmiyoruz. Ancak o, Hz. Osman'ın katillerini barındırdı. Katilleri bize versin ki, öldürelim, sonra da sizin itaat ve cemaate katılma çağrınıza icabet edelim.” Bu konuşmalar bir müddet daha devam etti ve heyet geri döndü.²⁷⁸

Hz. Ali tarafından gelenler geri dönünce Muâviye, Hz. Ali'ye Habîb b. Mesleme el-Fihri, Şurahbil b. Sımt ve Ma'an b. Yezîd el-Ahnas'ı görüşmeler yapmak üzere gönderdi. Heyet Hz. Ali'nin yanına geldiğinde Habîb b. Mesleme, Allah'a hamd ve senada bulunduktan sonra söze başladı.

“Hz. Osman, son derece samimi bir halife olup Allah'ın kitabına göre amel eder ve emirlerine bağlı kalırdı. Onun hayatta olması size ağır geldi, bir an evvel ölmesini arzu edip düşmanlık ettiniz ve nihayet onu öldürüverdiniz. Eğer Hz. Osman'ı öldürmediğini söylüyorsanız o halde bize katillerini ver de onları öldürelim. Sonra yüklenmiş olduğun bu emirlikten vazgeç ki Müslümanların işleri aralarında şura ile olsun ve emirlerini tekrar yeni baştan seçsinler. Hep birlikte etrafında toplanacakları birine işlerini havale etsinler.”

Bu sözler üzerine Hz. Ali şöyle cevap verdi:

“Senin benim azlimden ve bu işten söz etmeye hakkın var mı ey annesini yitiresi adam! Sus! Senin bu konuda söz söyleyecek hiçbir hakkın ve yetkin yoktur.”

Habîb b. Mesleme bu sözlere şöyle karşılık verdi:

“Allah'a yemin olsun ki, hoşuna gitmeyecek bir durumda beni karşında göreceksin.”

Hz. Ali de kendisinden korkmadığını şu şekilde ifade etti.

²⁷⁸ İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 7: 416.

“Sen de kim oluyorsun? Başıma musallat edilirsen, Allah sana fırsat vermesin ve elinden geleni ardına koyma!”²⁷⁹

Habîb’ten sonra Şurahbil söz alarak, arkadaşlarının söylediklerinin dışında bir sözü olmadığını belirterek Hz. Ali’nin kendilerine bir cevabı olup olmadığını sordu. Hz. Ali de söyleyecek başka bir şeyinin olmadığını heyete ilette. Karşılıklı yapılan uzun konuşmalardan sonra Habîb ve yanındaki iki elçi Hz. Ali’ye “Hz. Osman’ın mazlum olarak öldürüldüğüne şahadet eder misin?” diye sordular. Hz. Ali, “Ben onun zalim ya da mazlum olarak öldürüldüğünü söyleyemem” diyerek cevap verdi. Onlar da son olarak, “Biz, Hz. Osman’ın zulmen öldürüldüğünü itiraf etmeyen kimselerden uzağız” dediler ve oradan ayrıldılar. Hz. Ali önce şu ayetleri okudu: “Bil ki sen ölümlere işittiremezsin, arkalarını dönüp giderlerken sağırlara da daveti duyuramazsın. Sen körleri sapıklıklarından çevirip doğru yola getiremezsin. Ancak ayetlerimize inanıp da teslim olanlara duyurabilirsin. (Neml 80-81)”²⁸⁰ ve adamlarına şöyle dedi:

“Bunlar sizin haklı olduğunuz davada ve Rabbinize yaptığınız itaatte, kendi dalaletleri yolunda sizden daha gayretli olmasınlar.”²⁸¹ Habîb b. Mesleme’nin, Muâviye tarafından elçi olarak görevlendirilmesi Muâviye’nin ona olan güveninin üst seviye olduğunu göstermektedir.

Muâviye, içinde Şamlıların olmadığı ikinci bir elçi heyetini Hz. Ali’ye gönderdi. Heyette, Amr b. el-Âs, Utbe b. Ebî Süfyân, Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd, Habîb b. Mesleme, Dahhak b. Kays ve bir gurup insan vardı. Hz. Ali’nin karargâhına gelince onunla konuşmak için izin istediler. Hz. Ali’den izin gelince ordugâha girip çadırında bulunan Hz. Ali’nin yanına geldiler. Hz. Ali ilk sözü onlara verse de heyettekiler onun faziletlerinden bahsedip ilk olarak onun konuşmasını istediler. O genel olarak Hz. Osman’ın şehit edilmesi ile ilgili kendi durumundan bahsettikten sonra Muâviye’yi mübarezeye davet etti. Heyet kalkıp

²⁷⁹ Taberî, *Tarih*, 5: 618, 619. İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 7: 418. İbn A’sem *Fütûh*, 3-4, 22.

²⁸⁰ Ali Özerk, Hayrettin Kahraman vd. *Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, (Ankara: TDVY, 1993) 383.

²⁸¹ İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 148, 149. İbn A’sem, *Fütûh*, 3-4, 23.

Muâviye'nin yanına vardılar, durumu anlattılar, o mübarezeyi kabul etmedi.²⁸² Böylece heyetlerin yaptığı bu antlaşma çabaları da sonuçsuz kalmış oldu.

İlk çarpışmalar genelde iki grup arasında küçük birliklerin mücadelesi şeklinde oluyordu. Bu mücadele bazen kısa bazen de gün boyu sürmekteydi. Hz. Ali tarafından çıkarılan birliğin komutanı genelde Eşter, Hucr b. Adiy, Şebes b. Rib'î, Hâlid b. Mu'temir ve Ma'kıl b. Yesâr er-Reyâhî oluyordu. Muâviye tarafından ise, Habîb b. Mesleme, Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd, Ubeydullah b. Ömer b. Hattâb, Ebû'l-A'ver es-Sülemî ve Şurahbil b. es-Sımt birliklerin komutanı olarak meydana çıkıyordu. Belki bir antlaşma olur ümidiyle büyük bir meydan savaşı geciktiriliyordu.²⁸³ Zilhicce ayının sonuna kadar savaş bu şekilde devam etti.²⁸⁴

İlk çıkış safer ayının birinci günü oldu, Şamlıların başında Habîb b. Mesleme, Kûfe'den gelenlerin başında ise el-Eşter vardı. Bu iki grup gün boyu şiddetli bir şekilde savaştılar, ancak daha sonra geri çekildiler.

Salı günü tekrar Kûfe askerlerinin başında el-Eşter meydana çıktı, onun karşına ise Habîb birliğiyle geldi. Öğlene kadar şiddetli bir şekilde çarpıştılar. Ertesi gün de aynı şekilde sert çarpışmalar yaşansa da iki grupta birbirine galip gelemedi.²⁸⁵ İbn Kesîr, Ebû Mihnef'ten şu rivayeti nakleder. Çarşamba günü Hz. Ali, "Bunlara topluca hücum etmek için ne zamana kadar bekleyeceğiz" dedi ve o akşam askerlerine bir konuşma yaptı.²⁸⁶

Çarşamba günü iki tarafta ertesi gün için ordularını meydan savaşına göre merkez, sağ kanat ve sol kanat şeklinde düzene koydular. Burada iki farklı komuta kademesinden bahsedilmektedir. İlkine göre Muâviye, atlı birliklerin başına Ubeydullah b. Ömer b. Hattâb'ı, piyadelerin yönetimine Müslim b. Ukbe el-Mürri'yi, ordunun sağ tarafına Abdullah b. Amr b. el-Âs'ı ve sol kuvvetlerin başına Habîb b. Mesleme el-Fihri'yi,²⁸⁷ getirmiş sancağı da Abdurrahman b. Hâlid

²⁸² İbn A'sem, *Fütûh*, 3-4: 168,169.

²⁸³ Sallâbî, *Hz. Ali*, 615.

²⁸⁴ Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, 1: 550.

²⁸⁵ Taberî, *Tarih*, 5: 625. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 151, 152.

²⁸⁶ İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 7: 423.

²⁸⁷ Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, 550.

b. Velîd'e vermişti. Burada komutan olarak seçilenlerin Kureyş kabilesinden olduğu vurgulanmaktadır.²⁸⁸

İkinci rivayette ise Muâviye, sağ kanadın başına Zü'l-Kilâ' el-Himyerî'yi, sol kuvvetlerin başına Habîb b. Mesleme'yi, öncü kuvvetlerin başına Ebû'l-A'ver es-Sülemî'yi, Dimeşk atlılarının başına Amr b. el-Âs'ı, yayaların başına Müslim b. Ukbe el-Mürri'yi ve bütün ordunun başına da Dahhak b. Kays'ı tayin etti. Savaş esnasında bu komutanların bazıları değişmiş, ancak Habîb sol kanatta kalmıştır.²⁸⁹ Şam askerlerinden bir gurup fedai de ölmek üzerine biat edip “Ölmek var dönmek yok” deyip beş saf olarak birbirlerine bağlandılar.²⁹⁰

Hiz. Ali ise Basra kuvvetlerinin başına Sehl b. Huneyf'i, Kûfelilerin başına el-Eşter'i, Kûfeli yayaların başına Ammâr b. Yâsir'i, Basralı yayalara ise Kays b. Sa'd'ı tayin etti. Sancağı, Hâşim b. Utbe el-Mirkâl'e verip Kûfe ve Basra kurrâlarının başına da Misa'r b. Fedakî'yi getirdi.²⁹¹ İbn Kesîr, İbn Kelbî'den yaptığı rivayette daha da farklı bir komuta kademesi vermiştir. Ona göre Habîb b. Mesleme sağ kanatta, sancakta ise, Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd ve sol kanatta da Abdullah b. Amr b. Âs bulunmaktadır. Diğer komutanların isim ve yerleri de değişik olarak verilmektedir.²⁹² Bunun dışındaki diğer nakillerin hepsinde Habîb b. Mesleme sol kanatta bulunmaktadır.

Hiz. Ali, Perşembe günü sabah namazını erkenden kıldırıp hücum hazırlıklarına başladı. Sağ ve sol kanattaki komutanların yerlerini değiştirdi ve şiddetli bir çarpışma başladı. Irak askerleri ilerleyip Şamlılara karşı başarı elde ettiler. Abdullah b. Büdeyl, yerinde kalıp askerlerini savaşa teşvik eden bir konuşma yaptı. Aynı şekilde Hiz. Ali'de askerlerini sabırla cihada teşvik eden konuşma yaptı ve Kur'an'dan cihat ayetlerini okudu.²⁹³

Hiz. Ali'nin sağ kanat komutanı Abdullah b. Büdeyl, Muâviye'nin sol kanadında bulunan Habîb b. Mesleme'nin üzerine yürüyerek onları geri doğru püskürtmeyi başardı. Habîb b. Mesleme benzeri görülmemiş bir kahramanlık

²⁸⁸ Âdem Apak, *Asabiyyet ve Erken Dönem İslâm Siyasi Tarihindeki Etkileri*, (İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2004), 155, 156.

²⁸⁹ Sallâbî, *Hiz. Ali*, 614.

²⁹⁰ Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, 1: 551.

²⁹¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 150, 151.

²⁹² İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 7: 422.

²⁹³ İbn Kesîr, *age.*, 7: 425.

göstermesine rağmen Iraklıların ilerleyişini durduramadı. Hatta Muâviye, bu baskı karşısında savaş alanını terk etmeyi düşündü, ancak şu şiir aklına geldi ve gitmekten vazgeçti.

İffetim kaçındı, belam kaçındı
Bol paralar vererek aldığım övgü kaçındı
Nefsime zorluklara zorlamam
Tedbirli yiğidin başını vuruşum kaçındı
Yüreğim her hopladığında şu sözüm engel oldu bana
Yerinde dur! Ya övülürsün ya da (ölerek) rahat edersin.²⁹⁴

Muâviye, daha önce ölene kadar savaşacaklarına söz veren Şamlı bir guruba emir vererek Abdullah b. Büdeyl üzerine saldırmalarını istedi. Diğer taraftan sağ kanatta bulunanlar da Habîb'le beraber Hz. Ali'nin sağ kanadına saldırıp onları mağlup etmeyi başardılar. Iraklılar dağıldı sadece Abdullah b. Büdeyl ile sırt sırta vermiş iki yüz üç yüz kadar kurrâ kaldı. Dağılan askerlerin bir kısmı Hz. Ali'nin yanına kadar ulaştı.²⁹⁵ Orada kalan Mekkelilerin başında Sehl b. Huneyf komutan olarak bulunurken Rebia'da Hz. Ali'nin yanında kaldı.²⁹⁶ Habîb'in kuvvetleriyle beraber karşı tarafın sağ kanadını hezimete uğratması, Şam ordusunu büyük bir yenilgiden kurtarmış oldu.

Savaş gece boyu devam etti, Cuma sabahı Eşter, sağ taraftan şiddetli bir şekilde hücumla geçti. Çarpışma tüm şiddeti ile devam ederken Şamlılar Mushafları mızrakların uçlarına takıp havaya kaldırdılar. İçlerinden biri şöyle dedi. "Allah'ın kitabı sizinle aramızda hakemdir." Iraklılar bu durum karşısında kendilerinin de Allah'ın kitabına razı olduklarını söyleyerek savaşmayı bıraktılar. Iraklılar, "Onlar Allah'ın kitabına razı oldularsa biz de razı oluruz" diyorlardı. Hz. Ali savaşın seyrini değiştiren bu hamle karşısında ordusunu tekrar toparlamak için şu konuşmayı yaptı:

"Ey Allah'ın kulları! Hakkınızı almaya ve doğru olan işinize devam ediniz. Zira Muâviye, Amr b. el-Âs, İbn Ebî Muayt, Habîb b. Mesleme, İbn Ebî Serh ve Dahhak b. Kays, dine, Kur'an'a sahip ciddi ve samimi insanlar

²⁹⁴ Sallâbî, *Hz. Ali*, 618, 619.

²⁹⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 154. Taberî, *Tarih*, 5: 631. Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, 1: 552.

²⁹⁶ İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 7: 427.

değillerdir. Ben onları, sizden daha iyi bilirim. Onlarla, çocukluklarında ve büyüklük çağında da arkadaşlığım olmuştur. Onlar yaramaz çocuklar ve şerli insanlar idi. Yazıklar olsun size! Onlar Mushafları yüceltmediler ve daha sonra da o Mushafları kaldırıp yüceltmeyeceklerdir. O Mushaflarda mevcut olan şeyleri bilmezler. Onlar, bu Mushafları, sadece sizi aldatmak için bir kurnazlık ve hile olarak kaldırıyorlar.”²⁹⁷

Yukarıda zikredilen konuşmanın doğru olmadığını söyleyenler de mevcuttur. Üç gün süren şiddetli çarpışmalarda çok sayıda kişi ölmüş, atacak ok, kılıç kullanacak mecal kalmamıştı. Eş’as b. Kays etrafındakilere bir konuşma yapmış, bu şekilde savaş devam ederse kimsenin hayatta kalamayacağını, bu durumun Arapların sonu olacağını ve geride kalanlara bakacak kimsenin kalmayacağını söyledi. Muâviye’nin de bunu onaylayarak Mushafların mızraklara takılması emrini verdiği nakledilmektedir. İlk önce Hz. Ali Şamlılardan gelen bu teklifi reddetse de daha sonra Kurrâların baskısıyla kabul etmek zorunda kaldı.²⁹⁸

Artık kılıçlar geri çekildi ve iki tarafın önde gelen akıllı kişilerinin bir araya gelip vereceği karar beklendi. Muâviye tarafından katılan Amr b. el-Âs ile Hz. Ali tarafından gelen Ebû Mûsa el-Eş’a’rî Safer ayında bir araya gelip bir tahkim name hazırladılar.²⁹⁹ İki taraf Allah’ın kitabına göre hüküm vermek üzere yemin edip Kûfe ve Şam arasında bir araya gelme kararı aldılar.³⁰⁰ Bu belgede Habîb b. Mesleme’nin de imzası vardır.³⁰¹

Sıffin savaşından yaklaşık altı ay sonra Ramazan ayında, Dûmetü’l-Cendel beldesinde bulunan Ezruh köyünde³⁰² bir araya gelen hakem heyetinde Hz. Ali tarafından, Eş’a’s b. Kays el-Kindî, Saîd b. Kays el-Hamedânî, Abdullah b. Abbas, Varaka b. Sümeyye el-Beceli, Hucr b. Adıyy el-Kindî, Abdullah b. Tufeyl el-Âmirî, Ukbe b. Ziyad el-Hadrâmî, Yezîd b. Huceyye et-Temimî ve Mâlik b. Ka’b el-Hamedânî şahit olarak bulunuyordu.

Muâviye tarafından ise, Ebû’l-A’ver es-Sülemî, Habîb b. Mesleme, Zilm b. Amr el-Üzrî, Humra b. Mâlik el-Hamedânî, Abdurrahman b. Hâlid el-

²⁹⁷ Taberî, *Tarih*, 5: 660. Seyithanoğlu, *Büyük İslâm Tarihi*, 2: 243, 244.

²⁹⁸ Sallâbî, *Hz. Ali*, 622.

²⁹⁹ Algül, *İslâm Tarihi*, 2: 510, 511.

³⁰⁰ Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, 1: 564.

³⁰¹ Güzel, “İrmîniye Fatihi Habîb”, 218.

³⁰² Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, 1: 569.

Mahzûmî, Sübey' b. Yezîd el-Ensârî, Utbe b. Ebî Süfyân ve Yezîd b. Hurr el-Absî şahit olarak bulundular. Eşa's b. Kays bu antlaşmayı eline alıp orada bulunanlara okudu.³⁰³ İslâm tarihinde önemli dönüm noktalarından biri olan bu hakem heyetinde Habîb b. Mesleme'nin bulunması dikkat çekicidir. Habîb, genelde Muâviye'nin yanında olan ve onun istişare ettiği kişilerden biridir. Burada da Muâviye'yi temsilen gözlemci olarak bulunarak önemli bir görev ifa etti. Çünkü heyetin vereceği kararlar Müslümanların yönetiminde direkt etkisi olacaktı.

Yapılan antlaşmadan sonra, rivayetin sahih olmadığı belirtilerek, karşılıklı şöyle bir lanetleşmeden bahsedilir. Hakem heyetinin başkanları Ebû Mûsa ile Amr b. Âs, her iki emirin de görevden alınması için anlaşmışlardı. Ebû Mûsa bu şekilde açıklama yapmış, ancak Amr b. Âs Hz. Ali'yi azledip Muâviye'yi yerine halife ilan ediyorum demiştir. Hz. Ali Amr'ın yaptığı bu konuşmayı duyunca namazlarında, Muâviye, Amr b. Âs, Ebû'l-A'ver es-Sülemî, Habîb b. Mesleme, Dahhak b. Kays, Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd ve Velîd b. Utbe'ye lanet etmeye başladı. Kendilerine lanet edildiğini öğrenen Muâviye de namazlardan sonra Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, İbn Abbas ve Eşter en-Nehaî'ye lanet okumuştur.³⁰⁴

Sıffin ve Hakem olayları Müslümanları derinden yaralamış büyük ayrışmalara neden olmuştu. Bu durumun farkında olan Abdullah b. Ömer, durum değerlendirmesi yapmak üzere Hz. Hafsa'nın yanına gelerek ona şu soruyu sordu.

“Hz. Ali ve Muâviye'nin Sıffin'deki mücadelesi yüzünden halkın başına gelenleri görüyorsun. Şimdi Haremeyn ve başka yerde bulunup hayatta kalan sahâbîleri toplayıp fikirlerini almak istiyorlar. Hilafet ve emirlik konusunda bana hiçbir hak tanımadılar. Bundan dolayı oraya gitmek istemiyorum bu konudaki fikrin nedir?”

Hz. Hafsa bu soru karşısında şu cevabı vermiştir. “Katıl, çünkü onlar, seni bekliyorlar. Onlardan geri durmanı, onların bir muhalefet olarak görmelerinden korkarım!” Bu konuşmadan sonra Abdullah, oraya gidene kadar Hz. Hafsa'nın kendisini bırakmadığını söylemiştir.³⁰⁵

Muâviye, hakemlerin görüşme yaptıkları yere gelip akşam vakti insanlara bir konuşma yaptı. Konuşmasında Abdullah ve Hz. Ömer'i kastedip şöyle dedi:

³⁰³ Taberî, *Tarih*, 5: 666, 567. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 175, 176. İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 7: 446.

³⁰⁴ İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 7: 456.

³⁰⁵ İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopedisi - Kütüb-i Sitte*, (İstanbul: Akçağ Yayınevi) 13: 308.

“Bu durumdan sonra kim hilafet konusunda bizimle konuşmak isterse kendini gösterebilir de bir göreyim. Şurası muhakkak ki biz, bu işe ondan da babasından da daha çok hak sahibiyiz.”

Konuşmayı dinleyen Abdullah b. Ömer’in şöyle dediği nakledilmektedir:

“Ben, onun bu sözleri üzerine ortaya çıkıp konuşmak ve “Öyle adamlar vardır ki seninle ve senin babanla İslâm için savaştılar.” demek istedim, ancak bu sözlerin Müslüman cemaatin arasını tekrar ayıracağından ve bundan dolayı kanların döküleceğinden korktuğum için susuverdim. Diğer taraftan Cenab-ı Allah’ın bizlere yaptığı cennet vaatlerini düşünerek böyle davranmayı daha yerinde buldum.”

Daha sonra evine gittiğini ve Habîb b. Mesleme’nin kendisine gelerek, “Bu adam bu şekilde konuşup duruyorken seni konuşmaktan alıkoyan ne oldu?” diye sorduğunu söyledi. Kendisinin de Habîb’e cevaben, “Gerçekten konuşmak istedim, fakat arkasından korktum” dediğini söyledi. Habîb, bunun üzerine : “Allah seni başarılı kılsın, sen Cenab-ı Allah tarafından korunmuş oldun. Bu yaptığın daha doğru daha yerinde bir şey oldu” dedi.³⁰⁶ Burada Habîb b. Mesleme’nin yaptığı konuşma ile Abdullah b. Ömer’i takdir etmesi önemlidir. Çünkü Abdullah, sahâbenin değer verdiği olayların içerisinde yer alan etkili ve önemli bir kişidir. Bu yönüyle Habîb b. Mesleme’nin olayları yatıştırmaya çalıştığı söylenebilir.

Habîb b. Mesleme bu dönemde daha çok Şam’da bulunmuş, fetih hareketleri kesintiye uğramıştı. Ancak burada bulunduğu sürede de aktif olarak faaliyette bulunmuştur. Burada yaptığı konuşmada, önemli gördüğü kişilerle irtibata geçip onların olumlu hareketlerini takdir ettiği görülmektedir.

2.4.2. Muâviye’nin Mısır Seferi ve Şamlılara Yapılan Saldırı

Hakem Olayı neticelenince iki taraf kendi bölgelerinde çalışmalara başladı. Irak halkı Hz. Ali’ye biat konusunda ihtilafa düşüp kendi aralarında ayrılığa düştüler, Şamlılar ise Muâviye’ye halife olarak biat ettiler. Muâviye, Mısır’ın kendisine yakın olması ve Hz. Osman’ın katillerinin bir kısmının oradan gelmesi sebebiyle endişe ediyordu. Ayrıca Mısır’ın ganimet ve haraç açısından geliri de yüksekti. Bu hususları göz önünde bulunduran Muâviye, Mısır’a hâkim olduğunda Hz. Ali’ye karşı üstünlük elde edeceğini ve elinin güçleneceğini

³⁰⁶ İbnu’l-Esîr, *el- Kâmil*, 3: 188, 189. Hattâb, “Habîb b. Mesleme”, 45, 46. Sallâbî, *Hz. Ali*, 670, 671.

düşündü. Mısır ile ilgili fikirlerini öğrenmek için istişare heyetini topladı. Heyette, Amr b. el-Âs, Habîb b. Mesleme, Busr b. Ebî Ertât, Dahhak b. Kays, Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd, Ebû'l-A'ver es-Sülemî ve Şurahbil b. es-Sımt el-Kindî vardı. İstişare heyetini yanına çağırdıktan sonra onlara şöyle dedi:

“Sizi neden buraya topladığımı biliyor musunuz? Benim için son derece önemli olan bir husus için sizi buraya toplamış bulunuyorum!”

Orada bulunanlar bu konuda bir bilgileri olamadığını ve gaybı bilemeyeceklerini söylediler. Amr b. el-Âs, Mısır'ı fethetmeyi ve bunun için de Hz. Osman'ın tarafında olan, güvenilir, katı, güçlü kimselerle takviye edilmiş bir ordu göndermeyi önerdi. Muâviye, istişareler neticesinde Mısır'a Amr b. el-Âs'ı göndermeye karar verdi.³⁰⁷ Muâviye'nin hakem heyetinin kararından sonra yönetim alanıyla ilgili önemli bir toplantı yapmış ve burada Habîb b. Mesleme de bulunmuştur.

Bu dönemde Muâviye ve Hz. Ali karşılıklı olarak birbirlerinin yönettiği bölgelerine askerlerini göndermiş ve saldırılarda bulunmuşlardır. Muâviye H 37 (m. 657) yılında Hz. Ali'nin Cezire valisi olarak görev yapan Şebib b. Âmir'in üzerine, Abdurrahman b. Kabas b. Eşyemi gönderdi. O sırada Nusaybin'de bulunan Şebib, Kumeyl b. Ziyad'dan yardım istemiş oda altı yüz atlı ile ona yardıma gelmişti. Şebib ile Kumeyl, Abdurrahman ve yanında bulunan Maan b. Yezîd'e yetişip onlara saldırdı. Saldırı sonucu Şamlılar hezimete uğrayıp arkalarında çok sayıda ölü ve yaralı bırakıp dağılmışlardı. Şebib b. Âmir kaçan Şamlıları takip edip Fırat'ı geçerek Baalbek'e varıncaya kadar birçok yere akınlar düzenledi. Bunun üzerine Muâviye, onun üzerine Habîb b. Mesleme'yi gönderdi. Ancak Habîb, ona yetişemedi. Şebib, Irak'a varıncaya kadar bölgede bulunan bütün muhaliflerin davalarına el koyup silahlarını ve atlarını alarak Nusaybin'e döndü.³⁰⁸

³⁰⁷ Taberî, *Tarih*, 6: 9, 10. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 209, 210. İbn Haldun, Ebû Zeyd Velîyuddin el-Hadramî el-İşbîlî, *Divânu'l-Mubtedei ve'l-Haber fî Târihi'l-Arab ve'l-Berberi*, thk. Halîl Şehâde, (Beyrut: Daru'l-Fıkr, 1988, 1408) 2: 241. 242.

³⁰⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 233.

2.4.3. Habîb b. Mesleme'nin Hz. Hasan İle Olan Konuşması

Sıffîn'den sonra Habîb b. Mesleme ile Hasan b. Ali arasında bir konuşmanın geçtiği nakledilmektedir. İbn Asâkir'de Abdullah b. Yahya'nın şu rivayeti nakledilir:

“Habîb b. Mesleme ile beraber Şuahbil b. Sımt'ın cenazesine geldim. Habîb üzerimizdeki bir balkon gibi yüzüyle (Boyunun uzunluğu kastediliyor) cenazede hazır bulundu. Hasan b. Ali, Habîb b. Mesleme ile karşılaştı ve ona şöyle dedi: “Ya Habîb! Allah tealaya itaatten başka yolun yok. Bilakis sen az ve geçici olan dünya işlerinde Muâviye'ye uydun. Dünyanı yüceltsen de dinini kaybettin. Şayet bir kötülük yaptığında, Allah Teâlâ'nın buyurduğu gibi onu sözünle düzelt.” “Diğerleri ise günahlarını itiraf ettiler, iyi bir ameli diğer kötü bir amelle karıştırdılar. Tövbe ederlerse, umulur ki Allah, onların tövbesini kabul eder. Çünkü Allah çok bağışlayan, pek esirgeyendir.” (Tevbe 102) “Fakat sen Allah Teâlâ'nın şöyle buyurduğu gibi yapıyorsun:” “Hayır! Bilakis onların işlemekte oldukları (kötülükler)kalplerini kirletmiştir.” (Mutaffîfîn 14) diyerek onu eleştirmiştir.”³⁰⁹

Bir başka rivayette Hasan b. Ali'nin yaptığı konuşma şu şekilde nakledilir: “Ey Habîb! Senin gidişin Allah yolu değil.” Habîb b. Mesleme ona , “Babanın yolunu kastediyorsan doğru” dedi. Hz. Hasan ise, “Bilakis babamı kastetmiyorum. Allah'a yemin olsun ki, dünya işlerinde Muâviye'ye itaat ettin, onun isteklerini yerine getirmek için aceleci davrandın. Bu hareketin seni dünya işlerinde ihya ettiyse de ahrette çaresiz bıraktı. Bir işi kötü yaparsan sözünle düzelt.” Burada konuşmanın bir kısmı farklı ifadelerle verilmiştir.³¹⁰

Bu konuşma, Hasan b. Ali'nin ağzından çıkmış gibi gösterilmektedir. Diyalogun bu şekilde verilmesinin sebebi Hasan b. Ali'nin insanların aklında ve kalbinde değerinin yüksek olmasıdır. Buradaki amaç Habîb b. Mesleme'yi lekeleyip onu sonsuza kadar sürecek bir zulüm ile suçlamaktır. Konuşmanın içeriğine bakıldığında bu açıkça görülmektedir. Bazı kaynaklarda bu diyalogu Hasan b. Ali'nin yönettiği görülmektedir. Diğer kaynaklarda ise diyalogu Şurahbil

³⁰⁹ İbn Asâkir. *Târîh-u Medînet-i Dimâşk* 12: 78.

³¹⁰ el-Halebî, Muhammed Rağîb b. Mahmud b. Haşim, *A'lamu'n-Nübela bî Tarih-i Haleb*, (Haleb: Daru'l-Kalem), 1: 105. İbn Abdi'l-Berr, *el-İstiâ'b*, 1: 321.

b. Sımt'ın oğlu yapmaktadır. Şurahbil'in birçok oğlu bulunmakta ve bu konuşmayı da onlardan biri yönetmektedir.

Bu bilgiye göre Habîb, Şurahbil'in cenazesine gelmişti, oğlu Habîb'e şöyle dedi. "Allah'a itaatten başka gidecek nice yerin var..." daha önce de belirtildiği gibi rivayetlerde lafızlar farklı olsa da manada bir sorun yoktur. Bir kişinin bir babanın cenazesine gelmesi ve onu oğlunun böyle kaba ve itham edici bir konuşma ile karşılaşması akla uygun bir durum değildir. Ayrıca Şurahbil b. Sımt, Muâviye'nin yanında bulunan önem verdiği adamlardan biridir. Şurahbil ve Habîb, Muâviye'nin yanında olan kişiler olduğu halde oğlunun böyle bir tepkiyi nasıl ortaya koyabilir. Bu diyalogu kimin yönettiği Hasan b. Ali'nin mi yoksa Şurahbil'in oğlu mu? Bu konuda ittifak olunan net bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Hz. Hasan ile Habîb böyle karışık ve iç çekişmenin olduğu bir dönemde nerede ve ne zaman karşılaştılar, bu da cevapsız bir soru olarak karşımızda durmaktadır.³¹¹

Hz. Ali ile Muâviye arasındaki mücadele Müslümanları derinden etkileyen ve ayrışmalara sebep olan sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Bir gurup Müslüman'ın fitne ve iç savaştan sorumlu tuttukları Hz. Ali, Muâviye, Habîb b. Mesleme ve Mısır'da bulunan Amr b. el-Âs'ı suikast düzenleyip öldürmek için üç fedaiyi aynı anda harekete geçirdiler. Amr, Habîb ve Muâviye'yi öldürmeye gidenler başarılı olamadılar ancak Hz. Ali'yi öldürmeye giden kişi emeline ulaştı.³¹² Suikast için Habîb'in isminin geçmesi bu olaylarda onun ön saflarda olduğunu ve etkin bir rol oynadığını göstermektedir.

2.5. Muâviye Döneminde Habîb b. Mesleme

İslâm coğrafyasında ciddi ayrışmaların olduğu halkın hiziplere bölündüğü Sıffîn ve Hakem olaylarından sonra Müslümanları iktidar mücadelesi meşgul etti. Daha çok Müslüman olmayan ve Hristiyanların hâkim olduğu bölgelerde fetihlerde bulunan Habîb, Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra fitne ve iç savaş ile meşgul olduğu için cihat faaliyetlerinde bulunamadı.

³¹¹ Hattâb, "Habîb b. Mesleme", 49.

³¹² Abû'l-Farac, *Tarih*, 1: 183.

İrmîniye bölgesi, aynı dine inanmaları nedeniyle sürekli Bizans'ın tehdidi altındaydı. Bölgede Müslümanlarla iş birliği içinde olan Ermeni yönetici Teodoros Rştuni sayesinde kontrol altında tutuluyordu. Ancak onun ölümünden sonra yine Müslümanlara bağlı olarak başka bir aileden olan Hamazasp Mamigonyan göreve getirildi. Uzun süredir devam eden hilafet mücadelesi yeni yöneticinin Bizans lehine saf değiştirmesine neden oldu. II. Konstans onu Ermeni ülkesinin komutanı olarak görevlendirdi. İrmîniye, Muâviye'nin hilafet görevini devraldığı H kırk bir senesine kadar dönem dönem Bizans'a bağımlı kalmıştır.

Muâviye, halife olduktan sonra hilafet merkezi Şam'a taşındı. En önemli sorunlardan biri İrmîniye bölgesinin idaresi olarak öne çıkmaktaydı. Muâviye, üstün yönetim becerisi ve dehası ile oraya atayacağı kişiyi seçerken şu hususları dikkate almıştır. Buraya atanacak valinin, İrmîniye coğrafyasını tanıyan, bölgedeki prenslikler arasındaki çekişmelerden haberdar olan ve aynı zamanda oradaki halkın doğal müttefiki Bizans hakkında da yeterince malumata sahip birisi olması gerekiyordu. Ayrıca daha önceki faaliyetleri de dikkate alındığında, o bölgede savaşmış, halkını ve askeri gücünü bilen ve düşmanı az bir kuvvetle bile olsa mağlup edebilme başarısı göstermiş tecrübeli bir komutan olmalıydı. Orada elde edilecek fetih ve yönetim başarısı hem Muâviye'nin iktidarını güçlendirecek hem de orduya moral verecekti.³¹³ Bütün savaşlarında Muâviye'nin yanında olan, istişare heyetinde bulunan ve Habîbü'r-Rûm lakaplı Habîb b. Mesleme'yi İrmîniye valisi olarak görevlendirdi.³¹⁴ Habîb b. Mesleme 661 yılında Ermenistan'ı tekrar denetim altına almıştır.³¹⁵ Ayrıca Azerbaycan da onun sorumluluğu altındaydı. İrmîniye valisi olarak Kâlîkalâ'da bulunan Habîb b. Mesleme, bilgi ve tecrübesiyle kısa zamanda bölgede istikrarı sağlamış ve bölge halkını denetimi altına almıştır.

2.5.1. Gürcistan'ın Tekrar İslâm Hâkimiyeti Altına Girmesinde Habîb b. Mesleme'ni Rolü

Bizans imparatoru II. Konstantin, Kafkaslardaki İslâm hâkimiyetini öğrendiğinde çok kızıp halkı kendi tarafına çekmeye çalıştı, ancak başarılı

³¹³ Gürbüz, "Abdurrahman Gazi", 1162.

³¹⁴ İbn Asâkir. *Târîh-u Medînet-i Dimaşk* 12: 68. İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1: 323.

³¹⁵ Kaegi, *Bizans*, 281.

olamadı. Sonra savaşmaya karar verip büyük bir orduyla Karin şehrine girmeyi başardı. Bir diğer orduyu da Gürcistan, Ran ve Svenya üzerine göndermek istediye de başarı elde edemedi. Çünkü Bizans komutanı Müryan, Habîb b. Mesleme komutasındaki Müslümanlar tarafından hezimete uğratılıp H otuz beş yılında İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştı. Muâviye, Hz. Osman'ın da onayıyla müttefik Ermeni Patrik Teodor Rştuni'yi; İrmîniye, Gürcistan, Ran, Svenya ve Derbend'e kadar olan bölgeye genel vali olarak atamıştı.³¹⁶

Kafkas fetihlerinden sonra Hz. Osman'ın şehit edilmesi ile İslâm dünyası kendi iç sorunları ile meşgul oldu. İslâm orduları Kafkaslardan çekilince Bizans Ermenistan, Kafkasya ve Gürcistan üzerinde baskısını arttırdı. Müttefik Theodor Rştuni'ni ölümünden sonra yerine Hamazasp Mamikonyan getirildi. Daha önce de belirtildiği gibi Hamazasp saf değiştirip Bizans hâkimiyetine geçtiğini ilan etti. Bizans imparatoru onu Küropalat tayin edip gümüş bir taht hediye ederek kendisine olan bağlılığını arttırdı. Hamazasp H kırk bir yılında ölünceye kadar Bizans adına bölge komutanı ve yöneticisi olarak kaldı. Muâviye, halife olduktan sonra Bizans İmparatoru II. Konstantin ile antlaşma imzalayarak vergi karşılığında buraları Bizans tehdidinden korumuş oldu.³¹⁷

Muâviye yirmi yıllık valiliği döneminde öncelikle yerli halkın güven ve sevgisini kazanmış, yaptığı evlilikle etkili kabilelerin yanında olmasını sağlamıştı. Fethettiği Bizans topraklarını elde tutmak için antlaşmalar yaptı. Hz. Ali ile yaşadığı hilafet mücadelesinde yaklaşan Bizans tehdidini yazdığı mektupla engellemeye çalıştı. Mektubunda Rum imparatoruna, bu harekâttan vazgeçmezse Hz. Ali ile ittifak edeceğini ve kendisine ülkesini dar edeceğini söyledi.³¹⁸ Muâviye'nin kararlı duruşunu gören imparator geri çekilmek zorunda kaldı. Komutanların yaptığı fetihlerin yanı sıra Muâviye'nin etkili siyaseti de göz ardı edilmemelidir.

Muâviye, Kafkaslara gönderdiği Habîb b. Mesleme Cürzan'da bulunduğu esnada halkın antlaşmayı bozduğu haberini aldı. Muâviye, Habîb'i el-Bâb'a emir olarak görevlendirmişti. Habîb, isyan edenleri tekrar İslâm hâkimiyeti altına almak için Tiflis ve çevredeki dağlarda yaşayan halk ile yazışmalar yaptı. Aynı

³¹⁶ İskender, *Fütûhat* 59, 60.

³¹⁷ İskender, *Fütûhat*, 65.

³¹⁸ Sallâbî, *Hz. Ali*, 637.

zamanda onlarla savaşarak kontrol altına almaya çalıştı. Silahlı mücadele ve yazışmalar neticesinde isyan edenlerle tekrar antlaşma yaptı.³¹⁹

Taberî'de geçen bir bilgiye göre Muâviye döneminde İrmîniye halkının isyan ettiği ve Habîb b. Mesleme'nin o dönemde el-Bâb'da vali olarak bulunduğu nakledilmektedir. İsyen haberini aldığında Cürzan'da bulunmaktadır. Tiflis halkına ve çevrede bulunan dağlık bölgelere mektuplar yazdı. Habîb, antlaşana kadar onlarla savaşma kararlılığını sürdürdü. İki taraf arasındaki yazışmalardan sonra şu metni yazdı:

“Bismillahirrahmanirrahim!

Habîb b. Mesleme'den Hürmüz toprağı Cürzan'ın Tiflis ahalisine! Hepinize selam olsun. Ben kendisinden başka İlah olmayan Allah'a hamd ediyorum. Elçiniz Tefli yanına gelip bana sizin hakkınızda haber vermişti, bende gereğini yerine getirmiştim. Tefli, biz sizin zannettiğiniz gibi doğru bir millet değildik. Ta ki Yüce Allah bizi yokluk, zillet ve cehaletten sonra Hz. Muhammed (a.s.)'in yardımı ile doğru yola ulaştırıp İslâm ile güçlendirdi ve şerefli kıldı. Tefli bizimle yaptığınız antlaşmayı sevdiğinizi (antlaşma istediğinizi) söyledi. Ben ve yanımda inanmış olanlar bunu kerih görmedik. Ben ve benimle beraber iman edenler için size Abdurrahman b. Cez es-Sülemî'yi göndermiştim. O aramızda Kur'an'ı ve İslâm'ı en iyi bilenimizdir. Onunla ben sizin için eman göndermiştim. Eğer razı olursanız onu size verecek, eğer kabul etmezseniz sizinle savaşacağım. Allah hainleri sevmez.”³²⁰

Habîb b. Mesleme'nin Abdurrahman b. Cez ile gönderdiği eman nameyi daha önce nakletmiştik. Bu antlaşmanın sadece Gürcülere değil İrmîniye bölgesindeki diğer milletlere de hitap ettiğine dair Gürcü kaynaklarında değerlendirme olsa da, genel kanı bu yazının Tiflis halkına olduğu şeklinde dir.³²¹

Bu antlaşmanın tarihi ile ilgili olarak farklı değerlendirmeler yapılmaktadır. Taberî'de geçen metne bakıldığında önce Hz. Ali ile Muâviye'nin mücadelesinden bahsetmektedir. Devamında ise Muâviye döneminde antlaşmayı bozan Tiflis halkına bu antlaşmanın yazıldığı bilgisi verilmektedir. Arapça metne bakıldığında cümlelerin geçmişte olmuş bitmiş bir zamana atıflar mevcuttur. İbnü'l-Esir de Muâviye döneminde böyle bir antlaşmadan bahsetmektedir. Taberî'de bu bilgi Hz. Ömer dönemiyle ilgili olaylar anlatılırken verilmiştir. Karışıklığa bu durum sebebiyet vermiş olabilir.

Tiflis halkı ile yapılan antlaşmalara bakıldığında, can ve mal emniyeti, dini yaşama hürriyeti, cizye denmesi, İslâm hkimiyetinin tanınması, Müslüman

³¹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2: 526.

³²⁰ Taberî, *Târih*, 5: 150. Mustafa, “Tiflis Emirliği” 50.

³²¹ Gümüş, *İslâm Gürcü İlişkileri*, 78.

olanlardan cizye alınmaması, yolda kalanların barındırılması ve yol gösterilmesi ve halkın emniyetinin sağlanması gibi hususlar öne çıkmaktadır. Müslümanların cizye miktarını düşük tutmaları ve bu cizyeyi antlaşma yaptıkları yerlerdeki halkın korunması karşılığında aldıkları görülmektedir.³²² Daha önce de Ebû Ubeyde'nin Suriye bölgesinde güvenliği sağlayamayacağı için Habîb b. Mesleme ile aldığı cizyeleri geri verdiğinden bahsetmiştik.

Antlaşmaya bakıldığında Tiflis'te Müslüman sayısının hatırı sayılır miktarda olduğu görülmektedir. Bundan dolayı kendilerini doğru ve dürüst bir millet olarak tanımlıyor. Müslümanlar arasında bilgili ve âlim biri olarak bilinen Abdurrahman b. Cez'i gönderip Tiflis'teki Müslümanlara güvendiğini göstermiş ve İslâm'ın yayılmasını sağlamıştır.³²³ Habîb b. Mesleme'nin ilk dönemde yaptığı fetihler ve Abdurrahman b. Cez'in tebliğ faaliyetleriyle Tiflis hızla İslâmlaşma süreci yaşamıştır. İslâm'ın yayılması sadece Tiflis'le sınırlı kalmayıp çevresini de kapsamaktadır. Akabinde Tiflis İslâm merkezi haline dönüşerek uzun süre bu özelliğini korumuştur.³²⁴

2.5.2. Habîb b. Mesleme'nin Hucr b. Adiyy'in Adamlarına Şefaât Ettiği Bilgisinin Değerlendirilmesi

Muâviye halife olunca Kûfe şehrine Muğire b. Şube'yi vali olarak görevlendirdi. Kûfe'de bulunan şehrin önemli âlim kişilerinden biri olan Hucr b. Adiyy hutbedeki Hz. Ali ile ilgili konuşmalara muhalefet etti. Muğire, Hucr b. Adiyy'in konuşmalarını onu uyarak engellemeye çalıştı, başka bir yola başvurmadi. Onun vefatından sonra Kûfe valisi olan Ziyad b. Ebih bir müddet sonra kendisi Kûfe'de değilken Hucr b. Adiyy'in görevlendirdiği kişiye itaat etmediğini öğrenince onun peşine düştü. Muğire, bir süre saklanan Hucr ve adamlarını yakalanarak Muâviye'ye teslim edilmek üzere Şam'a gönderdi. Sonradan iki kişiyi daha arkalarından gönderdi.³²⁵

³²² Gümüş, age. 80.

³²³ Mustafa, "Tiflis Emirliği" 50.

³²⁴ Gümüş, *İslâm Gürcü İlişkileri*, 89.

³²⁵ Ali Muhammed Sallâbi, *Emeviler Dönemi*, trc, Harun Ünal, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2009) 350, 351.

Ziyad'ın Hucr b. Adiyy el-Kindî ile beraber, Erkam b. Abdullah el-Kindî, Şerîk b. Şeddâd el-Hadramî, Seyfî b. Fesil eş-Şeybânî, Kabisa b. Dubaya' el-Absî, Kerim b. Afîf el-Has'amî, Âsım b. Avf el-Becelî, Veraka b. Sümeyye el-Becelî, Keddan b. Hibyan, Abdurrahman b. Hassan el-Anazeyyeyn, Muhriz b. Şihâb et-Temimî ve Abdullah b. Haveyye es-Sa'dî et-Temimî'yi gönderdi.

Yezîd b. Esed el-Becelî, amcasının oğlu olan Âsım ve Verkâ'yı bağışlamasını istedi. Cerir b. Abdullah da bu ikisi hakkında olumlu görüşünü belirtti ve affedilmelerini istedi. Bunun üzerine Muâviye, ikisini serbest bıraktı. Vâil b. Hucr, Erkam için, A'ver es-Sülemî de Utbe b. el-Ahnes için şefaati isteyince onları da serbest bıraktı. Humre b. Malik el-Hemdânî, S'ad b. Nemrân'ın şefaati ile serbest kaldı. Habîb b. Mesleme ise İbn Haveyye için aracı olmuş o da serbest kalmıştı. Malik b. Hubeyre es-Sekûnî amcasının oğlu Hucr b. Adiyy için bağışlanma isteyince, Muâviye, Hucr'un bu adamların başı olduğunu ve affederse, tekrar aleyhine çalışacağını söyleyerek bunu kabul etmedi.³²⁶

Habîb b. Mesleme'nin Muâviye'nin halife olduğu dönemde Hucr b. Adiyy ve arkadaşlarının öldürülmesi olayında İbn. Haveyye'ye şefaati olduğu kaynaklarda geçse de Habîb'in H kırk iki yılında öldüğünü, olayın ise H 49'da cereyan ettiğini dikkate aldığımızda bu bilginin sonradan kurgulanıp rivayetler arasında yer aldığını ifade edebiliriz. Ancak bu kadar önemli bir meselede Muâviye'nin Habîb'in şefaati kabul etmesi ona verdiği değeri göstermektedir.

Muâviye H kırk bir yılında halifelik görevini üzerine aldıktan yaklaşık bir sene sonra Habîb b. Mesleme vefat ettiği için bu dönemdeki faaliyetleri hakkında fazla bilgi mevcut değildir.

³²⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 525, 526.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HABÎB B. MESLEME’NİN VEFATI, AİLESİ VE HADİS RİVAYETLERİ

3.1. Habîb b. Mesleme’nin Vefatı

Muâviye, tarafından H kırk bir senesinde İrmîniye valisi olarak görevlendirilen Habîb b. Mesleme, bu görevini vefatına yakın bir zamanda yerine getirmiştir. Habîb b. Mesleme’nin vefat tarihi hakkında olduğu gibi vefat ettiği yer konusunda da farklı bilgiler vardır. Habîb b. Mesleme’nin İrmîniye’de Sümeysât (Samsat) yakınlarında vefat ettiği ve yaşının elliye gelmediği bunlardan biridir.³²⁷ Diğer bir rivayette ise Şam ve Dimaşk’ta daha elli yaşına gelmeden vefat ettiği nakledilmektedir.³²⁸ İbn Asâkir’in, Ali b. Abdullah et-Temimî’den yaptığı nakilde İrmîniye’de H kırk beş senesinde elli yaşına gelmeden vefat ettiğini söylemektedir.³²⁹ Aynı eserde el-Heysem b. Adiy’den nakille H kırk bir senesinde vefat edenler arasında Habîb b. Mesleme’nin adını vermekte ve Medâinî’nin de bu görüşte olduğunu söylemektedir. Halebî, Habîb b. Mesleme’nin H kırk iki veya kırk dört yılında İrmîniye bölgesinde vali olarak bulunduğu dönemde vefat ettiğini nakletmektedir.³³⁰ Osman Gürbüz makalesinde yaptığı değerlendirme neticesinde İbn Asâkir’in Tarih-u Dimaşk’ta geçen dördüncü İrmîniye’de vefat ettiği bilgisine atıfla Kâlîkalâ (Erzurum)’da vefat etmiş olabileceğini söylemektedir.³³¹ Mahmûd Şîr Hattâb Habîb b. Mesleme ile ilgili yazdığı makalede vefat tarihini H kırk iki, yaşının ise elli dört olduğunu

³²⁷ İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 273. Beğavî, *Mu’cem*, 2: 119. Belâzürî, *Ensâbu’l-Eşraf*, thk. Süheyl Zekâr, Riyâd ez-Zerkelî, (Beyrut: Daru’l-Fikr, 1996, 1417) 11: 57. İbn Asâkir. *Târîh-u Medînet-i Dimaşk* 12: 80. İbn Abdî’l-Berr., *El-İstiâ’b*, 1: 321. Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve Vefeyâtî’l-Meşâhîr ve’l-E’lâm*, (Beyrut: Daru’l-Kitabi’l-Arabî, 1993) 4: 9.

³²⁸ el-Esbahânî, *Ma’rifetu’s-Sahabe*, 2: 820. İbn Asâkir. *Târîh-u Medînet-i Dimaşk* 12: 67, 70.

³²⁹ İbn Asâkir, *Târîh-u Medînet-i Dimaşk* 12: 81.

³³⁰ el-Halebî, *A’lamu’n-Nübelâ*, 1: 105

³³¹ Gürbüz, “Abdurrahman Gazi”, 1161.

söylemektedir.³³² Lammens, vefat tarihini 670 yılı, vefat ettiğinde yaşını elli beş olarak vermektedir.³³³

Habîb b. Mesleme'nin vefat tarihi ve yeri ile ilgili bilgiler incelendiğinde çoğunluğun görüşü İrmîniye bölgesinde vefat ettiği yönündedir. Habîb b. Mesleme'nin vefat tarihi ve yaşı ile ilgili rivayetlerin çoğunda H kırk iki senesinde ve elli yaşına gelmeden öldüğü anlaşılmaktadır.

Habîb b. Mesleme hasta olduğunda yanına Dahhak b. Kays geldi ve hastalığının nasıl ortaya çıktığını sordu. Habîb b. Mesleme ona şöyle cevap verdi:

“Hamama girdim ve gaflete düşüp nefsim uydum orada çok uzun süre kaldım. Allah'ı anmaktan ve ibadetten geri kaldım bu sebepten hasta oldum.”

Said b. Abdülaziz de aynı şekilde ziyaretine gittiğini ve Habîb'in ona da aynı şeyi söylediğini bildirdi. İbn Rağbân ise Habîb b. Mesleme'nin yukarı Humus'a geldiğini ve şunu dediğini nakletti: “Gittiğim yer ehli dünyanın faydalandığı bir yerdi. Orada uzun süre kaldım ve hasta oldum. Oradan Allah'a bin defa tövbe etmeden çıkmadım (Başka bir rivayette) yüzünü defalarca yıkamadan çıkmadım şeklindedir.³³⁴

Habîb b. Mesleme'nin vefatına sebep olan hastalığın, hamama gidip uzun süre kalmasından dolayı ortaya çıkan zâtürre olduğu nakledilmektedir. Veya aynı sebebe bağlı olarak solunum sistemine bağlı bir hastalıktan dolayı vefat etmiştir. Vefat ettiği yaş göz önüne alındığında ömrü kısa, ancak yaptığı büyük ve önemli işleri ömründen daha fazlaydı. Dünyadaki zaman çizelgesine göre az yaşadı, ama eserleri kalıcı oldu.³³⁵

Habîb b. Mesleme vefat ettiğinde cenaze namazını Mervan b. Hakem kıldırıştır.³³⁶ Namaza katılanlar hakkında pek fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Muâviye, Habîb b. Mesleme ve Amr b. el-Âs'ın ölüm haberini alınca şükür secdesinde bulundu. Yanındakilerden biri bu iki farklı kişi için neden secde ettin

³³² Hattâb, “Habîb b. Mesleme”, 50.

³³³ Lammens, “Habîb b. Maslama”, 9.

³³⁴ İbn Asâkir, *Târîh-u Medînet-i Dimaşk* 12: 79.

³³⁵ Hattâb, “Habîb b. Mesleme”, 51.

³³⁶ Ebû Sa'd, Abdulkarim b. Muhammed b. Mansur et-Temimî es-Sem'ânî el-Mervezî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi'l-Yemânî, (Haydarabad: Meclisu Daireti'l-Mearifi'l-Osmaniyye, 1962, 1382) 10: 268. İbn Hıbbân b. Ahmed et-Temimî el-Bustî, *Kitâbu's-Sikât*, (Beyrut: Daru'l-Fikr) 3: 81.

diye sordu. Muâviye bu soruya “Habîb, Ebû Bekir ve Ömer zamanında bana tabi oldu” diyerek cevap verdi.³³⁷ İbn Asâkir kitabında Vâkıdî’den bu hadiseyi şöyle nakletmektedir. Habîb b. Mesleme ve Amr b. el-Âs aynı senede vefat ettiler. Muâviye, İbnetu Kurza ve diğer hanımlarına şöyle dedi: “Allah Teâlâ bana iki adamı yardımcı olarak vermişti. Onlardan biri hükümdar gibi davranmamı istiyor diğer yani Habîb ise Hz. Ömer ve Hz. Ebû Bekir gibi sünnete uygun davranmamı istiyordu.” Her ikisinin ölümü üzerine secde ettiğinde de aynı şeyi söylemişti. Muâviye, Habîb ve Amr’ın arasında kaldığını onların ölümüyle bu durumdan kurtulduğunu söylemiştir.³³⁸

Geçliğin ilk yıllarından itibaren savaş meydanlarında olan en zor bölgelerde komutanlık ve valilik yapan Habîb b. Mesleme hakkında Hz. Peygamber’in şairi Hasan b. Sabit bir şiir söylemiştir. Hasan b. Sabit şiirinde Habîb’i ölüm şimşegi olarak tanımlamıştır.³³⁹ Muâviye, emri altına girdikten sonra yanından hiç ayrılmayan bilgili sadık ve tecrübeli bir valisini ve komutanını kaybetti. Habîb b. Mesleme ölüm anına kadar İslâm’ın sancağını en uç bölgelere ulaştırdı. Yaptığı fetihlerle Müslümanların kalbinde ve tarihinde önemli bir yer edinmiş oldu.

3.2. Ailesi ve Çocukları

Habîb b. Mesleme’nin ailesi ile ilgili olarak fazla bir bilgi mevcut değildir. Kaynaklarda iki tane oğlunun ismi geçmekle beraber yaşadığı bölgede geniş bir ailesinin olduğu nakledilmektedir. Çocuklarından birinin adı, Abdurrahman b. Habîb’tir. Bu evladının ismi aynı zamanda künyesi olarak verilmektedir. Abdurrahman b. Habîb’in annesi, Ümame bt. Yezîd b. Cebele b. Lâm b. Hısn b. Ka’b b. Âlim’dır.³⁴⁰

Diğer oğlu ise Habîb b. Habîb’tir. Annesi, Maviye bt. Yezîd b. Cebele b. Lâm b. Hısn b. Ka’b b. Âlim Kelb’tendir.³⁴¹ İbn Asâkir de bulunan bir diğer rivayette ise Habîb b. Mesleme vefat ettiğinde oğlu Habîb b. Habîb’in, annesi,

³³⁷ İbn Sa’d, *el-Cuzu’l-Mutemmim*, 2: 192.

³³⁸ İbn Asâkir, *Târîh-u Medînet-i Dimaşk*, 12: 81.

³³⁹ es-Seferî, Selahaddin Halil b. Eybek, *Kitâbu’l-Vafl bi’l-Vefeyat*, (Beyrut: Daru’s-Sadr, 1991, 1411) 11: 290.

³⁴⁰ İbn Asâkir, *Târîh-u Medînet-i Dimaşk*, 12: 35.

³⁴¹ İbn Sa’d, *el-Cuzu’l-Mutemmim*, 2: 187.

Zemle bt. Yezîd b. Ceble el-Uleymiye'nin karnında olduğunu kaydetmektedir. Ayrıca Zemle'nin Mesleme b. Habîb'in de annesi olduğunu nakletmektedir.³⁴² Maviye'nin diğer adı, Ümmü Abdullah bt. Yezîd el-Kelbi'dir. Kendisi güçlü Bizans ordusuyla yapılan savaşta Müryan'ın çadırının yanına kadar gelen cesur ve kahraman bir kadındır. Ümmü Abdullah, Habîb b. Mesleme'nin kölesi ve çocuğunun annesidir. Habîb vefat ettikten sonra onunla Dahhak b. Kays el-Fihri evlendi. Muâviye, Araplar arasında üzerine cibinlik kurulan ve hükümdar otağına girip oturan ilk kadındır.³⁴³

Taberî'de geçen rivayette Habîb, Muâviye'nin boşadığı eşi Nâile bt. Ümare el-Kelbiye ile evlenmiştir. Muâviye'nin Nâile'yi boşama sebebi şu şekildedir. Muâviye Naile ile evlenince ilk eşi olan Meysûn'a gidip Naile'yi görmesini istemiş. Meysûn, Muâviye'ye onu güzel gördüğünü, fakat göbeğinin altındaki bir işaretten dolayı kocasının başının kucağına düşeceğini (yani kocasının daha erken öleceğini) söyledi. Bunun üzerine Muâviye, onu boşamıştır. Habîb'in ölümünden sonra Naile, Nu'man b. Beşir el-Ensârî ile evlenmiştir.³⁴⁴

Mekke'de doğmuş olmasına rağmen Ebû Bekir döneminden itibaren Şam ve Dimaşk'ta ikamet etmiştir. Ömrü çoğunlukla savaş meydanlarında geniş bir coğrafyada cihatta bulunarak geçmiştir. Dimaşk'ta Berde Nehri'nin kıyısında bulunan geniş yüksek gölgelikli bir değirmenin kenarında nehre doğru balkonlu olan bir evi vardı.³⁴⁵ Ebû Zera' Abdurrahman b. Amr, Habîb b. Mesleme'nin çocuklarının sayısının çok olduğunu, Dimaşk ordusundayken Havran'da ikamet ettiğini ve orada çok sayıda evi olduğunu söylemektedir. Hatta evlerinden bir kısmının kendisine komşu olduğunu nakletmektedir.³⁴⁶ Belâzurî'de Habîb b. Mesleme'nin bir diğer künyesinin Ebû Saîd ve İbn Rağbân olarak nakledilmektedir.³⁴⁷ Künyesine bakıldığında Saîd isminde de bir çocuğunun olması muhtemeldir. Daha önce de onun çok çocuğu olduğu bilgisi verilmişti. Ancak çocuklarının ismi hakkında yeterli bilgi mevcut değildir.

³⁴² İbn Asâkir, age., 12: 34.

³⁴³ Taberî, *Tarihu'l-Umem* 5: 248. İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 7: 246.

³⁴⁴ Taberî, *Tarihu'l-Umem*, 6: 247. İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, 3: 371.

³⁴⁵ Hattâb, Habîb b. Mesleme, 46.

³⁴⁶ İbn Asâkir, *Târîh-u Medînet-i Dimaşk* 12: 70.

³⁴⁷ Belâzurî, *Ensab*, 11: 57.

3.3. Habîb b. Mesleme'nin Kişiliği ve Komutanlık Özellikleri

Habîb b. Mesleme, daha genç yaşlarından itibaren içindeki savaşçı ruhunu ortaya koyan, bu amaçla tek başına Medine'ye Hz. Peygamber'in yanına gelip onunla savaşa katılma arzusunu dile getiren önemli bir şahsiyettir. Allah Resûlü'nün sancağı altında ilk kez Tebûk Seferi'ne katıldı. Âdeta savaşmak ve komutan olmak için doğmuştur. Küçük yaşından itibaren bir savaş alanından diğerine gitmiş, hayatı savaş meydanlarında geçmiştir. Kimi zaman savaşı idare edene komutan olarak kimi zamanda yardımcı kuvvet olarak zaferden zafere koşmuştur.

Hiz. Ebû Bekir döneminde Bizans'a karşı yapılan zorlu Yermük Savaşı'nda Hâlid b. Velîd tarafından bir süvari birliğinin başında görevlendirilmiştir. Bu erken yaşında komutan olarak atanması, onun ruhundaki askerlik sevgisinin ve askeri zekâsının bir göstergesidir.

Hiz. Ömer onun bu savaşçı özelliğini görünce onu görmeyi istedi. Habîb Hiz. Ömer'in yanına gelince de onu bir sınavla denedi. Habîb mal ve hazineyi terk edip silahı aldı ve Hiz. Ömer onun nasıl bir savaşçı ruha sahip olduğunu anladı. Hiz. Ömer Habîb b. Mesleme'yi komutanlık dışında Cezire bölgesinin acemlerine vali tayin ederek idareci olarak da görevlendirmiştir. Hiz. Ömer'in böylesine önemli bir göreve sıradan bir insanı ataması pek mümkün değildir. Ömer görevlendireceği kişilerde diğerlerinden farklı ve üstün özellikleri olanları tercih ederdi. Hiz. Ömer'in onu daha sonra hilafet merkezine uzak olan ve halkının savaşçı özelliklerinden dolayı İrmîniye ve Azerbaycan bölgesine vali olarak tayin etti. Habîb'in bölgeyi tanınması ve savaşçı kişiliği burada etkili olmuştur. Hiz. Ömer'in vefatına kadar İrmîniye bölgesinde hem idareci hem de komutan olarak faaliyette bulundu. Hiz. Ömer onun fetihlerine o kadar çok önem veriyordu ki Habîb b. Mesleme ve yanındakilerin kuşatmayı yardıklarını öğrenince Allah'a hamd edip secde etti. Çünkü bulundukları bölge itibariyle İslâm ordusu ani baskınlara açık durumdaydı. Bu sebeple Hiz. Ömer, Habîb'in İrmîniye bölgesindeki faaliyetleri önemle takip ediyordu.

Habîb b. Mesleme farklı savaş taktikleri uygulayan çevresindekilere danışan ve sağlam istihbarat bilgisine sahip olan bir komutandı. Düşman hakkında bilgi toplar, keşif yapar, düşman hakkındaki bütün ayrıntıları değerlendirir,

planlarını hazırlar, askerlerine planı uygulama emri verir ve savaşı kazanırdı. Hiçbir ayrıntıyı atlamaz, işini şansa bırakmaz ve aklını kullanırdı. Fetih hareketlerinde acele etmez, tedbiri elden bırakmazdı. Düşünmeden planlamadan anlık hareketlerde bulunmazdı. Bu yönüyle de sayıca kendisinden fazla olan orduları birçok defa hezimete uğratmıştır. Ordusunda bulunan kişilere danışır, onların görüşlerini dikkatle dinler, kendi düşüncesinde değerlendirir ve uygulamaya koyardı. Bu durum savaşın her aşamasında aynı şekilde olurdu. Habîb, askerî, idarî, siyasî özellikleri ve üstün sahâbî olarak öne çıkmıştır.³⁴⁸

Düşmana beklemediği anda saldırıp onları şaşırtmayı severdi. Hz. Osman döneminde İrmîniye fetihlerinin başlangıcında mevsimin kış olması ve bölgenin karlı olması onu durduramamıştır. Öküzleri kullanarak kar engelini aşmış ve düşmanı beklemediği bir anda yenilgiye uğratmıştır.³⁴⁹

Son derece cesaretli bir komutan olarak, İrmîniye’de Bizans komutanı Müryan ile yaptığı savaştan zaferle çıkmıştır. Bu savaşta komutası altında altı veya sekiz bin askeri vardı. Karşısında neredeyse on kat daha fazla bir ordu bulunmasına ve beklediği yardımın gecikmesine rağmen düşmanla savaşmaktan kaçınmamıştır. Bu konu ile alakalı bilgiler daha önce verilmişti. Askerlerinin arasında dolaşırken duyduğu bir planı uygulamaya karar vermişti. Önce askerlerine yaptığı konuşmayla onları zafere inandırdı. Sonra planladığı askeri taktik ve Allah’a olan inancı sayesinde bir gece baskınıyla Bizans ordusunu mağlup etti. Ani baskınlar düşmanın gücünü zayıflatmada önemli bir stratejidir. Savaşın başında üstünlük sağlar ve zaferi kolaylaştırır.

Cesaretiyle yanındakilere örnek olmaktaydı. Ordusunun en ön saflarında gidip onlara şunu diyordu. “Mutlak bir zafer ve kurtuluş için bana uyun ve hattın gerisinde kalmayın.”³⁵⁰ Habîb b. Mesleme gibi kahramanlık ve cesareti ile adamlarına örnek olan başka biri az bulunur. Kendisi gibi hanımı da kahramanlıkta örnek olarak karşımızda durmaktadır. Hanımı cesaretiyle Habîb’ten önce düşman komutanının çadırına kadar gitmiştir. Bu yönüyle de Araplar arasında kendisine cebinlik kurulan ilk kadın oldu.

³⁴⁸ Sallâbî, *Hz. Osman*, 233.

³⁴⁹ Süryanî Patrik Mihail, *Vakainame*, Fransızca ve Ermeniceden çev. Hrand D. Andriasyan, (İstanbul: 1944) 1: 31.

³⁵⁰ Hattâb, “Habîb b. Mesleme”, 52.

Tüm bu askeri strateji ve tecrübesinin yanında Habîb gerçek bir mü'mindi ve samimi bir imana sahipti. Düşmanla karşılaştığında veya bir kaleyi kuşattığında, “La havle vela kuvvete illa billâhi'l-aliyyil azîm” derdi. Habîb, Allah'ın ona bahsettiği tabiatı, derin bilgisi, edindiği tecrübesi ve Allah'a olan güveni ile üstün bir komutanın bütün özelliklerini taşımaktaydı. O bir gün kaleyi kuşatıp Rumları yendiğinde Müslümanlar, kale parçalandı demişlerdir. Habîb kendisine ihtiyaç duyulan yere giden tecrübeli ve eğitilmiş bir ordunun komutanıydı. Habîb, düşmanla karşılaştığında Hz. Peygamberden duyduğu şu hadisi okurdu. “Bir kısmı dua edip diğerlerinin de âmin dediği bir topluluk bir araya gelmez ki, Allah onların duasını kabul etmesin.” Sonra Allah'a hamd eder ve şöyle dua ederdi: “Allah'ım kanlarımızı akıtma, sevabımızı şehit sevabı kıl”.³⁵¹

Habîb b. Mesleme, yaptığı işlerin bilincinde olan hikmet sahibi bir komutandı. Ordusu her ne şartta olursa olsun onları zor durumlardan kurtarmayı bilmiştir. Her zaman bir çıkış yolu bularak ordusunu selamete ulaştırmıştır.

Habîb askeri faaliyetlerde bulunurken hiçbir zaman plansız hareket tarzını benimsememiştir. O her savaşında bir plan ve metot dâhilinde hareket etmiştir. Kendisine şiar edindiği bu askeri hareket tarzıyla İslâm sancağını en uç noktalara taşımayı başarmıştır.

Feraset sahibi biriydi ve uzun süre fetihlerde bulunduğu için savaş konusunda uzmanlaşmıştı. O dönemde mevcut olan savaş taktiklerini uyguladığını görmekteyiz. Onun sadece meydanlarda savaşmadığını aynı zamanda çevresini iyi gözlemlediğini anlamaktayız. En doğru kararın hızlı olan olduğunu bilir ve ona göre davranırdı. Habîb, askerlerine son derece güvenirdi aynı şekilde adamları da ona güvenirdi. Ayrıca Habîb ve arkadaşları birbirlerini severlerdi. Selman b. Rebia ile yaşadığı tartışmada adamlarının ona nasıl sahip çıktığını görmüştük.

Güçlü bir kişiliği, sağlam ruh yapısı ve fiziksel olarak da mükemmel bir bedeni vardı. Onun karakteri zafer elde ettiğinde de yenilgiye uğradığında da değişmezdi. Davetlere icabet eden saygın bir kişiliği vardı. Biri yardım istediğinde mutlaka onun yanında olurdu.³⁵² Muâviye, bütün savaşlarında yanında olan Habîb b. Mesleme'nin aracılığını geri çevirmemiş, ama Şam'dan Ba'lebek'e

³⁵¹ İbn Asâkir, *Târîh-u Medînet-i Dimaşk* 12: 77.

³⁵² İbn Hacer, *el-İsabe*, 3: 23. İbn Abdi'l-Berr, *el-İstiâ'b*, 1: 320.

kadar olan bölgeye hükmeden Şebib b. Âmir'i ise geri çevirmişti. Habîb, Muâviye'nin nezdinde önemli bir yere sahipti.³⁵³ Boyunun uzunluğu etrafındaki kişiler tarafından yüksek bir tepe veya yüksek bir balkona benzetilmiştir.

Arap toplumunda bir kahramanlık ve üstünlük göstergesi olarak lakap kullanılmaktadır ve bu genelde ilk çocuğunun adı olmaktadır. Habîb b. Mesleme'nin birçok lakabı olduğu nakledilmektedir. En çok bilinen ve zikredilen, Roma İmparatorluğunun hâkimiyeti altındaki topraklarda çok cihatta bulunduğu için verilen Habîbü'r-Rûm lakabıdır. İrmîniye bölgesinde kırka yakın kale ve şehri fethetmiştir.³⁵⁴ Diğerleri ise çocuklarının isimleri kullanılarak verilmiştir en meşhur olanı Ebû Abdurrahman'dır.

Habîb b. Mesleme, raşit halifeler ve Muâviye döneminde önemli şehirlerde valilik görevlerinde bulunmuştur. Hz. Ömer'in Cezire bölgesi valisi ve Ebû Ubeyde'nin Humus valisi olarak görev yaptı. Hz. Osman döneminde Muâviye onu el-Bâb'a emir tayin etmişti. Aynı zamanda İrmîniye bölgesinin işlerini yürüttü. Hz. Osman İrmîniye fetihlerinden sonra Habîb'i İrmîniye'nin tamamına vali tayin etmeyi düşünmüştü. Hz. Osman şehit edildiğinde Kınnesrîn valisiydi. Son valilik görevini Muâviye döneminde İrmîniye'de yaptı. Habîb b. Mesleme, iyi bir komutan ve idareci olarak İslâm tarihinde önemli izler bıraktı.

3.4. Hadis Rivayetleri ve Sahâbî Olması Meselesi

Sahâbî olarak Habîb b. Mesleme'den rivayet edilen hadisler ganimet paylaşımı (Nefel) ile alakalıdır. Nefel, fazla mal vermek, ganimet ve bağış anlamlarına gelir. Savaşı idare eden yetkililerin savaşta üstün başarı gösteren ve gayretiyle diğerlerinden farklı yararlılıklar gösterenlere teşvik amacıyla ganimetten ayrı olarak verilen ödüdür. Bu savaştan önce veya sonra verilebilir. Nefel, taşınır ve taşınmaz mal, eşya, para gibi ganimetin her türünü kapsar. Hz. Peygamber'in nefeli, savaş öncesinde ve sonrasında yöneticinin payına düşen humusu düştükten sonra dağıttığı nakledilmektedir. Amr b. Şuayb'ın rivayetine istinaden bu uygulamanın Hz. Peygamber'in vefatından sonra devam etmeyeceğini söyleyen az bir kesim bulunmakla beraber fıkıh âlimlerinin çoğu

³⁵³ Hattâb, "Habîb b. Mesleme", 46.

³⁵⁴ Asri Çunukçu, "Habîb b. Mesleme" ", *DİA*, İstanbul: TDVY, 1996, 14: 372-373.

ödülün Hz. Peygamber'den sonra da geçerli olduğu konusunda ittifak etmişlerdir.³⁵⁵

Amr b. Şuayb'ın rivayeti şu şekildedir. “Hz. Peygamber'den sonra nefel (yani mücahide ganimetteki payından başka bir şey) yoktur. Müslümanların güçlü olanları (kazandıklarından) zayıf olanlara verirlerdi.” Amr'ın bu rivayetine karşılık ravilerden Reca şunu söylemiştir. “Süleyman b. Musa'nın şöyle söylediğini işittim: “Mekhûl bana Habîb b. Mesleme'den rivayetle dedi ki: “Rasûlüllah savaşa giderken (askerlerden bazılarına diğerlerinden fazla olarak) dörtte bir ve savaş dönüşünde üçte bir oranında nefelde bulundu.” Amr, Recâ'nın Mekhûl'den yaptığı bu rivayetini eleştirmiş ve kendisinin sahâbe olan ceddinden yaptığı rivayetin daha doğru olduğunu söylemiştir.³⁵⁶

Ziyad b. Haris et-Temîmî ed-Dımaşkî, Habîb b. Mesleme'den nefel ve kişiye öğle veya akşam yemeği vermeyen kimseden bir şey istememekle ilgili hadis rivayet etmiştir.³⁵⁷

Habîb b. Mesleme'nin nefel ile ilgili üç hadis nakli mevcuttur. Bu hadisler Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i, İbn. Mâce'nin Süneni ve Ebû Dâvûd'un Süneninde yer almaktadır. Zeyd b. Cariye, Habîb b. Mesleme'den şu hadisi rivayet etmiştir: “Hz. Peygamber humus (beşte bir hisse)'u ayırdıktan sonra kalanın üçte birini cihat edenlere nefel olarak verdi.”³⁵⁸

Nefel ile ilgili bir diğer rivayeti ise aynı senetle Habîb b. Mesleme'den nakledilen şu hadistir: “Hz. Peygamber'in savaşa başlarken ganimetin dörtte birini, dönüşte de üçte birini verirken gördüm.”³⁵⁹ Ebû Dâvûd'un Sünen'inde bu hadisin başında Mekhûl'un Mısır'dan yola çıkarak Hicaz, Irak ve son olarak

³⁵⁵ Ahmet Yaman, “Tenfil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011) 40: 451.

³⁵⁶ Canan, *Kütüb-ü Sitte*, 17: 377.

³⁵⁷ İbn. Kesîr, *el-Bidaye*, 9: 270.

³⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, *Musnedu'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid, Âmir Ğadbân, (Beyrut: Muessetu'r-Risale, 1999-1419) 29: 7. Ebû Davud, Süleymân b. Eşa's el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Davud*, thk. Şua'yb el-Arnaût, Muahammed Kâmil, (Beyrut: Daru'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2009-1430) 4: 377. İbn Mâce, Muhammed b. Yezid el-Kazvînî Ebû Abdullah, *Sünen-i İbn Mâce*, thk. Şua'yb el-Arnaût, Âdil Mürşid, Saîd el-Lühâm, (Beyrut: Daru'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2009-1430) 4: 114.

³⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 29: 12, Ebû Davud, *Sünen*, 4: 379. İbn. Sa'd, *el-Cuzu'l-Mutemmim*, 2: 190.

Şam'a geldiğini oradakilere nefel ile ilgili bir şey bilip bilmediklerini sorduğunu, ancak Ziyâd b. Cariye'ye rastlayana kadar bu konuda bir bilgi alamadığını söyler. Ziyad'dan da yukarıdaki hadisi nakletmiştir.³⁶⁰

Habîb b. Mesleme'den nakledilen üçüncü hadisin metni şu şekildedir.

“Hz. Peygamber (bir birliği savaşa gönderirken) humus denilen beşte birlik payı düştükten sonra kalandan dörtte birini nefel olarak vereceğini vaat ederdi. Savaştan dönüşte bir nefel vaat edeceği zaman ise humus yani beşte bir hisseyi çıkardıktan sonra kalanın üçte birini nefel olarak vermeyi vaat ederdi.”³⁶¹

Bunların dışında farklı metinlerle benzer hadisler Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde, 16463, 16464, 16466, 16467 ve 16468 numara ile nakledilmektedir. Eserde yapılan hadis değerlendirmesinde rivayetlerin sahih ve ravilerin de sıkı (güvenilir) olduğu şeklindedir. Bunların dışında İbn Asâkir, Habîb b. Mesleme'den Kuza'a b. Yahya, Ebû Ahmed, İbn Mehdî, Ebû İshak b. İbrahim b. Muhammed el-Fezai, Saîd, Cünade b. Ebî Ümeyye, Avf b. Malik el-Eşcaî', Dahhak b. Kays, Ra'ban b. Habîb, Ebû Muâviye Yezîd b. Abd es-Sekûnî, Malik b. Şurahbil ve Abdullah b. Ubeydullah b. Ebî Müleyke'nin rivayette bulunduklarını nakletmektedir.³⁶²

Habîb b. Mesleme'nin sahâbî olup olmadığı konusunda doğumunda olduğu gibi farklı görüşler mevcuttur. Abdullah b. Muhammed, Ebû Bekir b. Ebî Âsım, Duhaym, Suveyd b. Abdulaziz ve Ebû Vehb silsilesi ile gelen rivayette Mekhul, fakihlere Habîb b. Mesleme'nin sahâbî olup olmadığını sorduğunda onların bu konuda kesin bilgi vermediğini; kavmine sorduğunda ise onun sahâbî olduğunu nakleder.³⁶³ Yahya'dan gelen nakilde ise, Medineliler Habîb b. Mesleme'nin Hz. Peygamber'den hadis işitmediğini söylerken, Şamlılar ise Habîb b. Mesleme'nin hadis işittiğini söylemektedirler. Amr b. Muhacir ise onun sahâbî olduğunu söylemektedir.³⁶⁴ Aynı eserde Vâkîdî'nin, Habîb b. Mesleme'nin Hz. Peygamber'den hadis işittiğini kabul etmediğini bildirmektedir.

³⁶⁰ Ebû Davud, *Sünen*, 4: 378, 379.

³⁶¹ Ebû Davud, *Sünen*, 4: 377, 378. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 29: 10. İbn Mâce, *Sünen*, 4: 116.

³⁶² İbn Asâkir, *Târîh-u Medînet-i Dimaşk* 12: 62, 63, 64.

³⁶³ el-Esbahânî, *Ma'rifetu's-Sahabe*, 2: 821.

³⁶⁴ İbn Asâkir, *Târîh-u Medînet-i Dimaşk* 12: 71.

Zehebî, Habîb b. Mesleme'nin sahâbî olduğunu söylemektedir.³⁶⁵ Künyesi Ebû Mesleme olarak belirtilen Habîb b. Mesleme'den Şam'da bulunan bazı kişiler rivayette bulunmuştur. Bunlar arasında Dahhak b. Kays, Ziyad b. Cariye ve Habîb'in kölesi Rağbân bulunmaktadır.³⁶⁶ İbn Mui'n Habîb b. Mesleme hakkında şu bilgiyi vermektedir. Onun Sahâbî olup olamadığını Şam halkına sorduğunda kesin olarak sahabî olduğunu söylediklerini ancak Medine halkının bunu inkâr ettiklerini nakletmiştir.³⁶⁷ Aynı eserde İbn Hibbân'ın Sahih'inde Nefel ile ilgili hadis rivayetinin yer aldığı ve Sahih-i Buhari'de de Hakemeyn ile ilgili kısımda adının geçtiği belirtilmektedir. Ayrıca Buhari Habîb b. Mesleme'nin sahâbî olduğunu söylemektedir.³⁶⁸

Hadis rivayet eden sahâbe biyografileri ile ilgili olarak yazılan bazı kitaplarda iki ayrı kişi olarak belirtilmektedir. Son dönem âlimlerinden bir kısmı Davud el-Attâr ve İbn Cüreyc'in hadisinden özet olarak çıkarıp Habîb el-Fihri başlığının altında biyografisini vermişlerdir, ancak bu kişinin Habîb b. Mesleme olduğu biyografi yazarları tarafından tespit edilmiştir. Ayrıca İbn Mende'nin Habîb el-Fihri olarak ayrı bir bölüm ayırdığını; İbn Ebî Müleyke, İbn Cerîr, Davud el-Attâr ve Ebû Asım senetleriyle rivayette bulunduğu nakledilmektedir.³⁶⁹

Diğer biyografi yazarlarında Mizzî kitabında, Vakıdî'nin verdiği bilgiye göre Habîb b. Mesleme, Hz. Peygamber'den hadis işitmemiştir. Sahâbî olduğu ona göre ihtilaflıdır, bu nedenle Mizzî onu temrid adlı kitabına almıştır. Beğavî eserinde Habîb b. Mesleme ile Habîb el-Fihri'yi ayrı kişiler olarak yazmıştır. Kendisindeki bilgiye göre rivayet eden kişinin İbn Mesleme olmadığını, başka biri olduğunu söylemiştir. İbn Mende de onun bu görüşünü benimsemiştir. Ebû Nuaym ve diğerleri bu görüşün aksini savunmuşlardır. Buharî, İbn Ebî Hâtim, İbn Hibbân ve diğerlerinin biyografik eserlerinde ise Habîb b. Mesleme tek bir kişi olarak yazılmıştır.³⁷⁰ Yukarıda verilen bilgiler ışığında tabakat kitaplarında bazen

³⁶⁵ Halebî, *A'lamu'n-Nübelâ*, 1: 106.

³⁶⁶ İbn Asâkir, *Târîh-u Medînet-i Dimâşk* 12: 69.

³⁶⁷ İbn Hacer, *el-İsabe*, 3: 22.

³⁶⁸ İbn Hacer, *el-İsabe*, 1: 323, 324.

³⁶⁹ İbnü'l-Esir, *Usdu'l-Ğabe*, 1: 447.

³⁷⁰ Ebû Hayseme, Ebû Bekir Ahmed Zühayr b. Harb, *Tarihu'l-Kebîr el-Ma'ruf bi İbni Hayseme*, (Kahire: el-Fârûku'l-Hadise, 2006) 1: 177.

tek bazen iki başlık halinde verilen Habîb b. Mesleme'den hadis rivayet edildiği bilgisine ulaşılmaktadır.

SONUÇ

Müslüman olması ve Hz. Peygamberi ile karşılaşması daha çok genç olması nedeniyle Medine döneminde, Mekke'nin fethinden sonra gerçekleşmiştir. Mensub olduğu kabile, Mekke'nin yönetimini de elinde bulunduran köklü ailesi Kureys'in atası sayılan Fihri b. Malik'e dayanmaktadır. Cihat arzusunu ve fetih ruhunu daha Hz. Peygamber'in yanına geliştirmeye amacında ortaya koymuştur. Bu arzusu babasının talebiyle bir müddet ertelense de bilinen ilk cihadı Hz. Peygamber'le beraber olduğu Tebuk Seferi'dir. Allah Resûlü'nden rivayet ettiği hadisleri muhtemelen bu döneme aittir. Müslüman olma yaşı ile ilgili farklı rivayetlere dayanılarak sahâbî olmadığı söylense de onun Hz. Peygamber'in ashâbından olduğu görüşü daha yaygındır.

Haz. Ebû Bekir'in hilafetiyle serhat bölgelerinde seferlere başlayan Habîb b. Mesleme, beraber savaştığı Hâlid b. Velîd, İyâz b. Ganm ve Ebû Ubeyde gibi dönemin parlak komutanların tecrübelerinden istifade etmiştir. İlk halifenin son, Haz. Ömer'in ilk günlerine denk gelen Yermük Savaşı'nda bir birliği komuta etmesi gelecekte üstleneceği görevler için iyi bir deneyim olmuştur.

Haz. Ömer dönemi Habîb b. Mesleme'nin daha çok öne çıktığı ve yaptığı fetihlerle dikkatleri üzerine çektiği bir dönem oldu. Halifenin uyguladığı doğru politikalar ve valilerin desteği ve yönlendirmesi ile ordu komutanları yıldırım hızıyla Bizans ve İran topraklarına seferler düzenleyip kısa zamanda büyük zaferler elde ettiler. Bizans ve İran her ne kadar birbirleri ile yaptığı mücadelelerle yorgun düşseler de, bu durum, Müslümanların zaferlerini gölgeleyecek seviyede değildir. Suriye bölgesindeki fetihlerle Haz. Ömer'in dikkatini çeken Habîb, ilk olarak Cezire'nin Acemlerine vali olarak görevlendirildi. Devamında bu bölgede ve İrmîniye'de valilik görevlerinde bulundu. Komuta ettiği birliklerle elde ettiği başarılı fetih faaliyetleri ile Haz. Ömer'in valileri arasında yer almıştır. Ebû Ubeyde ve Yezîd b. Ebî Süfyân'ın vefatından sonra Dimeşk valisi olan Muâviye'ye bağlı olarak faaliyetlerini yürütmüştür.

Doğu Anadolu, Kuzey Anadolu, Ermenistan ve Gürcistan bölgelerine İslâm'ı ilk ulaştıran kişilerden biri olmasına rağmen ülkemizde ismi çok

bilinmeyen Habîb b. Mesleme, bu bölgelerdeki fetihlerinin önemli bir kısmını Hz. Osman döneminde gerçekleştirmiştir. Hz. Osman'dan bizzat aldığı emirle, o zamanki ismi ile İrmîniye bölgesinde fetihle görevlendirildi. Bu görev doğrultusunda Urfa, Adıyaman istikametinden Erzurum'a gelerek ilk büyük fethini burada gerçekleştirdi. Üzerine gelen Rum ordusunu eşsiz komutanlık meziyetiyle hezimete uğratarak Van Gölü civarından Ermenistan'a yöneldi. Ermenistan'dan sonra Gürcistan'da fetihlerde bulundu. Gürcistan'ın ilk fatihi olarak İslâm dininin yayılmasında katkıları oldu. İrmîniye'de ele geçirdiği bölgeler zaman zaman Bizans tarafından geri alınsa da oraları birçok kez geri almayı başardı. Hatta bu fetihlerle Karadeniz kıyısı yakınlarına kadar ulaşmıştır. Habîbü'r-Rûm lakabı onun Bizans topraklarında yaptığı mücadeleyi en güzel şekilde anlatmaktadır. Bu fetihler, hızlı olması, geniş topraklarda gerçekleşmesi ve maddî gücün azlığına rağmen müthiş askeri operasyonlar olarak tarihteki yerini almıştır.

Hz. Ali dönemi onun için zor bir dönem olmuştur. Sınır bölgelerinden gelip Müslümanlar arasındaki iç savaşla meşgul olmak zorunda kalmıştır. Yaptığı savaşlarda sürekli Muâviye'nin yanında bulunan Habîb, Hz. Ali ile olan mücadelesinde de ona büyük katkı sağlamıştır. Sıffîn savaşında, gerek elçilik görevi gerekse komutanlık vazifesiyle savaşın Muâviye lehine sonuçlanmasında onun büyük gayretleri vardır. İslâm tarihinde büyük kırılmalara sebebiyet veren bu mücadelenin sonundaki hakem heyetinde de Muâviye tarafında yer aldı. Muâviye'nin en güvendiği isimlerden biri olarak istişare heyetinde bulunmuştur.

Hz. Peygamber'den rivayet ettiği savaş öncesinde ve sonrasında fazladan ödül vermekle alakalı (nefel) üç hadis mevcuttur. Allah'a olan imanı tam olan savaşlarında önce dua ile Rabbine sığınan gözü kara bir komutandır. Habîb, Müslüman Arapların en parlak komutanlarından biridir. İslâm fetihlerinde önemli katkıları olmuştur. Habîb b. Mesleme, saygı duyulan yönetici, başarıları ile öne çıkan sahabî, tecrübeli siyaset adamı ve fatih bir komutan olarak İslâm tarihinde unutulmaması gereken bir kişidir.

KAYNAKÇA

- Abû'l-Farac, Georgy. *Abû'l-Farac Târihi*. çev. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Ağırakça, Ahmed. *İslâm Tarihi Hz. Ebû Bekir Devri*. İstanbul: Burç Yayınları, 1998.
- Ahmed b. Hanbel. *Musnedu'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût-Âdil Mürşid-Âmir Ğadbân. Beyrut: Muessetu'r-Risale, 1999-1419.
- Alan, Hüseyin. *Siyerin Gölgesinde Hz. Peygamber Öncesi Mekke ve Arabistan*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2014.
- Algül, Hüseyin. *İslâm Tarihi*. 4 cilt. İstanbul: Gonca Yayınevi, 1991.
- el-Ali, Abdulkерim. "Habîb b. Mesleme el-Fihri". *el-Mevsuatu'l-Arabiyye*, 8 (2003): 35-36.
- Aliyev, Saleh Muhammedoğlu. "Derbend", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9: 164-166 Ankara: TDV Yayınları 1994.
- Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi Ve Kültürü*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2014.
- Âdem, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasi Tarihindeki Etkileri*, İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2004.
- Arslan, İhsan. "Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İyâz b. Ğanm". *İSTEM*, 10/19 (2012): 101-120.
- Avcı, Casim. "Kureyş (Benî Kureyş)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 442-444. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Aycan, İrfan. *Saltanata Giden Yolda Muâviye bin Ebî Süfyan*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.
- Aydın, Mustafa. "Tiflis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 41: 150-153. Ankara: TDV Yayınları 2012.
- Azimli, Mehmet. *Cahiliye'yi Farklı Okumak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Barthold, W. "Berza'a" *İslâm Ansiklopedisi*, 2: 565-566. MEB Yayınları, 1979.
- Beğavî, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Abdulaziz b. el-Merzubân b. Sâbûr *Mu'cemu's-*

- Sahâbe*. nşr. Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Cükenî, 2 cilt. Kuveyt: Mektebet-u Dâru'l-Beyân, 2000-1421.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya. *Futûhu'l-Buldân*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Ahmed b. Yahya, *Cümel-u min Ensâbi'l-Eşrâf*, nşr. Süheyl Zekâr, Riyâd ez-Zerkelî. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1996-1417.
- Bostan, İdris. "Ahıska". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 526-527. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Bozan, Oktay. "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları". *İSTEM* 11/22 (2013): 23-41.
- Bozkurt, Abdulkaki. "El-Cezire Fatihi İyaz Bin Ğanem ve Mardin'in İslâmlaşması". Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2006.
- Bozkurt, Nebi, Mustafa Sabri Küçükbaşcı. "Mekke". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28: 555-263. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Brosset, Marie Felicite. *Gürcistan Tarihi*. çev. Hrand d. Andreasyan, yay. Erdoğan Merçil, Ankara: TTK Basımevi, 2003.
- Bünyadov, Ziya. *VII.-IX. Asırlarda Azerbaycan*, Rusçadan çev. Cabbar Cabbarov, Hasan Alizade. Bakü: Şark-Garb Yayınları, 2007.
- Canan, İbrahim. *Hadis Ansiklopedisi - Kütüb-i Sitte*. İstanbul: Akçağ Yayınevi, t.y.
- Cevdet Paşa, Ahmed *Kısâs-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefa*, 2 cilt. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1966.
- Çelikkol, Yaşar. *İslâm Öncesi Mekke*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Çunukçu, Asri, "Habîb b. Mesleme" " *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14: 372-373. İstanbul: TDVY, 1996.
- Demirkent, Işın. "Sümeysât", *İslâm Ansiklopedisi*. 11: 232. İstanbul: MEB Yayınları 1979.
- Ebû Davud, Süleymân b. Eşâ's el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünen-i Ebî Davud*. nşr. Şua'yb el-Arnaût-Muhammed Kâmil. Beyrut: Daru'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2009-1430.
- Ebû Hayseme, Ebû Bekir Ahmed Züheyr b. Harb. *Târihu'l-Kebîr el-Ma'ruf bi İbni Hayseme*. Kahire: el-Fârûku'l-Hadise, 2006.

- Ebû Sa'd, Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temimî es-Sem'ânî el-Mervezî. *el-Ensâb*, nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi'l-Yemânî, Haydarabad: Meclisu Daireti'l-Mearifi'l-Osmaniyye, 1962-1382.
- Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellâm. *Kitâbu'l-Emvâl*. nşr. Dr. Muhammed A'mmâre, Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1989-1409.
- Eser, Mithat. "İlk Dönem İslâm Tarihinde Muş ve Çevresi", *İSTEM* 11/22 (2013): 43-67.
- Fayda, Mustafa. "İbn Sa'd" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 294-297. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Mustafa, "Hâlid b. Velîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15: 289-292. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Gögebakan, Göknur, "Malatya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27: 468-473. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Gümüş, Nebi. "XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri". Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, 2000.
- Nebi, *İlk Dönem İslâm-Gürcü İlişkileri*, Rize: Karadeniz Basın Yayın, 2007.
- Nebi, Taniel Nakaidze, "Bilim, Ahlak ve Sanat Bağlamında Çağdaş İslâm Algıları", *Gürcistan'da İslâm Algısı*, ed. Cenciz Batuk, Hasan Atsız. 2: 131-143. Samsun: Canik Belediyesi, 2011.
- Nebi, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler" *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, 1/a Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014. 1: 207-223.
- Günaltay, M. Şemsettin. *İslâm Öncesi Arap Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Güzel, Fatih "İrmîniye Fatihî Habîb b. Mesleme el-Fihri'nin Hayatı ve Askerî Faaliyetleri". *Türkiye İslâmiyat Araştırmaları Dergisi* 2/2. (2018): 205-222.
- Gürbüz, Osman. "Abdurrahman Gazi Kimdir?". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20/3. (2016): 1155-1171.
- Osman, "Kâlikâlâ-Erzen İsimlerinin Menşei ve Erzurum'un Fethine Dair Bazı Değerlendirmeler", *İLTED*, 2/46 (2016): 131-143.
- Halebî, Muhammed Rağîb b. Mahmud b. Haşim. *A'lamu'n-Nübela bî Tarih-i*

- Haleb, Haleb: Daru'l-Kalem, 1988-1409.*
- Halife b Hayyât. *Tarih-u Halife b. Hayyât*. çev. Abdulhalik Bakır, nşr. Ekrem Ziya Umeri, Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001.
- Hartmann, R. "Dülük". *İslâm Ansiklopedisi*. 3: 663-664. MEB Yayınları, 1978.
- Hattâb, Mahmud Şit. "Habîb b. Mesleme el-Fihri, Fâtihu Şatra İrmîniyye"
Mecelletu'l-Mecma' Lugati'l-Arabiyye bi Dimeşk. a/49. (1974): 34-58.
- Mahmud Şit, *Kâdetü'l- Fethi'l-İslâmî fî Ermenîya*. Beyrut: Dâr-u ibn Hazm, 1998-1419.
- Herzfeld, Ernest, "Bâlis", *İslâm Ansiklopedisi*. 2: 279-280. İstanbul: MEB Yayınları, 1979.
- Hitti, Philip K. *Siyâsi ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Sâlih Tuğ, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- Honigmann, E. "Kinnesrîn". *İslâm Ansiklopedisi*, 6: 711-713. İstanbul: MEB Yayınları, 1977.
- E. "Urfa". *İslâm Ansiklopedisi*. 13: 50-57. MEB Yayınları, 1979.
- İbn Abdîberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Âsım en-Nümerî el-Kurtubî. *el-İstiâ'b fî Ma'rifeti'l-Ashâb*. nşr. Ali Muhammed el-Becavî, Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1992-1412.
- İbn A'sem el-Kûfî. *Kitâbu'l-FütûH* thk. Ali Şîrî. 9 cilt. Beyrut: Dâru'l-Ezvâ, 1991-1411.
- İbn Asâkîr. *Târih-u Dimeşk*, nşr. Amr b. Ğurâme el-Amrî, 80 cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1995-1415.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fî Tatihi'l-Mülûk ve'l-Umem*. nşr. Muhammed Abdulkadir Atâ-Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993-1423.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî. *Usdu'l-Ğabe fî Ma'rifeti's-Sahabe*, 1 cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1989-1409.
- Ebû'l-Hasan, *el-Kâmil fî't-Tarih Tecümesi*. çev. Komisyon. İstanbul: Hikmet Yayınları, 2008.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr b. el-Haşîmi el-Bağdâdî. *el-Muhabber*. nşr. İlize Liyahtn Shteeter, Beyrut: Daru'l-Âfaâk el-Cedîde, t.y.

- İbn Hacer, İmam Hafız Ahmed b. Ali el-Askalanî. *el-İsâbe fî 't-Temyizi 's-Sahâbe*. 6 cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995-1415.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Velîyuddin el-Hadramî el-İşbîlî. *Divânu 'l-Mubtedei ve 'l-Haber fî Târihi 'l-Arab ve 'l-Berberi*, nşr. Halîl Şehâde. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1988-1408.
- İbn Hıbbân, Ahmed et-Temimî el-Bustî. *Kitâbu 's-Sıkât*. Beyrut: Daru'l-Fikr, t.y.
- İbn Kesîr, İsmâîl b. Ömer Ebu'l-Fidâ. *el-Bidâye ve 'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî Ebû AbdullaH *Sünen-ü İbn Mâce*, nşr. Şua'yb el-Arnaût-Âdil Mürşîd-Saîd el-Lühâm. Beyrut: Daru'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2009-1430.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Menî' el-Kâtîb el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *Kitâbu 't-Tabakâti 'l-Kübra*. Nşr. Dr. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001-1421.
- Ebû Abdillâh, *el-Cuzu 'l-Mutemmimu li Tabakâti İbn Sa'd*, nşr. Muhammed b. Sâmil es-Sülemî. 5 cilt. Taif: Mektebetu's-Sadîk, 1993-1414.
- İpek, Ali. "Şam'dan Kars'a Fetih Ordusu". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 4 (2015) 41-54.
- Ali, Ercan Cengiz, "Müslümanların Aras Boylarının Fetihlerinde Önemli Bir Karargâh Aruc", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (2016): 19-28.
- İsbahânî. Ebû Nua'ym Ahmed b. Abdullah b. İshak b. Musa b. Mehran. *Ma'rifeti's-Sahabe*. nşr. Â'dil b. Yûsuf el-A'zzâzî. Riyad: Daru'l-Vatan Linneşr, 1998-1419.
- İskender. Fâyiz Necib, *el-Futûhatü 'l-İslâmiyye li Biladi 'l-Kürc*. İskenderiye: Dâru'l-Fikri'l-Câmiî', 1988.
- Kaegi, Walter E. *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*. Çev. Mehmet Özay. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000.
- Kırzioğlu, M.Fahrettin. *Kars Tarihi*, İstanbul: Işıl Matbaası, 1953.
- Küçük, Cevdet. "Erzurum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 321-

329. Ankara: TDV Yayınları 1995.
- Külekçi, Cahit. *İslâm Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri*, İstanbul: Dün Bugün Yayınları, 2012.
- Lammens, H “Cerâcime”, *İslâm Ansiklopedisi*, 3: 104. MEB Yayınları, 1978.
- H. “Câbiye”, *İslâm Ansiklopedisi*. 3: 5-6. İstanbul MEB Yayınları, 1979.
- H. “Habîb b. Mesleme” *İslâm Ansiklopedisi*. 5: 9. İstanbul MEB Yayınları, 1987.
- Mihail, Süryanî Patrik. *Vakainame*. 1. Kısım (622-1042), Fransızca ve Ermeniceden Türkçeye çev. Hrand D. Andreasyan. İstanbul: 1944.
- Minorsky, V. “Mugan”, *İslâm Ansiklopedisi*, 8: 446-450. İstanbul: MEB Yayınları, 1979.
- Mustafa, Reşad Aziz Oğlu. “Tiflis Emirliği”. Doktora Tezi. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, 2013.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Develti Tarihi* çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK Yayınları, 2011.
- Özerk, Ali vd. *Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Sallâbî, Ali Muhammed Muhammed. *III. Halife Hz. Osman’ın Hayatı Şahsiyeti ve Dönemi*, çev. Ayhan Ak, İstanbul: Ravza Yayıncılık ve Matbaacılık, 2015.
- Ali Muhammed, *Birinci Halife Hz. Ebû Bekir Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*. çev. Şerafettin Şenaslan. İstanbul: Siyer Yayınları, 2017.
- Ali Muhammed, *Hiz. Ömer, Hayatı, Şahsiyeti ve Yaşadığı Çağ*. çev. Mehmet Akbaş. İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.
- Ali Muhammed, *Hiz. Osman Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, çev. Ayhan AK. İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2015.
- Ali Muhammed, *Mü’minlerin Emiri Hz. Ali, Hayatı, Şahsiyeti ve Yaşadığı Çağ*. trc. Şerafettin Şenaslan. İstanbul: Ravza Yayıncılık ve Matbaacılık, 2008.
- Ali Muhammed *Emeviler Dönemi*. trc. Harun Ünal. İstanbul: Ravza Yayınları, 2009.
- Sarıçam, İbrahim. *Emevi Hâşimi İlişkileri İslâm Öncesinden Abbâsilere Kadar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

- Sobernheim, M. "Humus". *İslâm Ansiklopedisi*. 5: 588-890. İstanbul: MEB Yayınları, 1987.
- Streck, M. "Karkîsiya". *İslâm Ansiklopedisi*. 6: 344-346. İstanbul: MEB Yayınları, 1977.
- M. "İrmîniye". *İslâm Ansiklopedisi*. 4: 317-326. İstanbul: MEB Yayınları, 1979.
- M. "Dvin". *İslâm Ansiklopedisi*. 3: 682-683. İstanbul: MEB Yayınları, 1979.
- Seferî, Selahaddin Halil b. Eybek. *Kitâbu'l-Vaî bi'l-Vefeyat*. Beyrut: Daru's-Sadr, 1991-1411.
- Şâkir, Mahmud. *İslâm Tarihi*, çev. Ferit Aydın. 8 cilt. İstanbul: Kahraman Yay. 1993.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir *Târihu'l-Umem ve'l-Muluk*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1987.
- Togan, A. Zeki Velidi. "Arrân". *İslâm Ansiklopedisi*. 1: 596-590. İstanbul: MEB Yayınları, 1978.
- A. Zeki, "Allân". *İslâm Ansiklopedisi*, 1: 376-378. İstanbul: MEB Yayınları, 1978.
- Yâkut, Şehabeddîn Ebû Abdullah b. Abdullah el-Hamevî. *Mu'cemü'l-Buldân*, 5 cilt. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1988-1398.
- Yaman, Ahmet. "Tenfil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 451. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Seyithanoğlu, Kenan, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, trc. Arif Aytekin vd. İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.
- ez-Zehebî, Şemseddîn Ebû Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz. *Siyer-i Şemseddîn, A'lâmu'n-Nubelâ*. nşr. eş-Şeyh Şua'yb el-Arnâût. Muessetu'r-Risâle, 1985-1405.
- Şemseddîn, *Târihu'l-İslâm*, çev. Muzaffer Can, İstanbul: Cantaş Yayınları, 1996.
- Şemseddîn, *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtî'l-Meşâhîr ve'l-E'lâm*, Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1993.
- Zeydan, Corci. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. çev. Zeki Meğamiz. 2 cilt. İstanbul:

Doğın Güneş Yayınları, 1971.

ÖZ GEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Hasan ARTAR		
Doğum Yeri ve Yılı	[REDACTED]		
Medeni Durumu	[REDACTED]		
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi	İngilizce / KPDS 48,75 puan Arapça / Başlangıç Gürcüce / Başlangıç		
Öğrenim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı	Kurum Adı	
Lisans	1996	2001	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2014		
Doktora			
Çalıştığı Kurumlar		Başlama - Ayrılma Yılı	
1.Murgul İlköğretim Okulu		2006	2010
2.Artvin Mesleki ve Teknik AL		2010	2013
3.Arnavi Nurettin Çarmıklı AİHL		2013	2019
4. Hopa Atatürk Anadolu Lisesi		2019	
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar	[REDACTED]		
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar			
Aldığı Ödüller	Maaş İle Ödüllendirme, Takdir Belgesi, Teşekkür Belgesi, Başarı Belgesi (657 sayılı kanuna göre)		
Diğer			
İletişim (eposta)	[REDACTED]		